

UNIVERSITI TEKNOLOGI MARA CAWANGAN KELANTAN

**TRANSKRIP WAWANCARA BERSAMA
MUHAMMAD DAIN OTHMAN (PAK DAIN)
DALANG WAYANG KULIT DAN PEMILIK GALERI WAYANG KULIT MELAYU
TRADISIONAL KELANTAN**

OLEH:

MUHAMMAD AZMI BIN KAMARUDDIN	2012995409
MUHAMMAD NUR HILAL BIN RAHMAT	2012169613
MOHD FARHAN BIN MOHD RASHID	2011451268

**PROJEK INI DIMAJUKAN KEPADA
FAKULTI PENGURUSAN MAKLUMAT CAWANGAN KELANTAN
BAGI MEMENUHI KEPERLUAN KURSUS
IMR 604 – PENDOKUMENTASIAN SEJARAH LISAN
SEMESTER 05 (MAC 2014 – JULAI 2014)**

**TRANSKRIP WAWANCARA BERSAMA
MUHAMMAD DAIN OTHMAN (PAK DAIN)
DALANG WAYANG KULIT DAN PEMILIK GALERI WAYANG PAK DAIN**

OLEH:

MUHAMMAD AZMI BIN KAMARUDDIN	2012995409
MUHAMMAD NUR HILAL BIN RAHMAT	2012169613
MOHD FARHAN BIN MOHD RASHID	2011451268

**PROJEK INI DIMAJUKAN KEPADA
FAKULTI PENGURUSAN MAKLUMAT CAWANGAN KELANTAN
BAGI MEMENUHI KEPERLUAN KURSUS
IMR 604 – PENDOKUMENTASIAN SEJARAH LISAN
SEMESTER 05 (MAC 2014 – JULAI 2014)**

PENGHARGAAN

PENGHARGAAN

Alhamdulillah, kami merafakkan kesyukuran kehadiran ilahi dengan limpahan rahmat serta nikmat masa,nyawa serta tenaga yang dianugerahkan kepada kami, dapat juga kami menyiapkan tugas ini dengan lengkap.

Pertamanya, kami ingin mendedikasikan bicara penghargaan ini kepada tokoh pilihan kami, Encik Muhammad Dain Othman atau lebih dikenali sebagai Pak Dain kerana dengan kerjasama serta tunjuk ajar daripada beliau telah membuka ruang untuk kami menyiapkan tugas ini dengan jayanya. Pelbagai ilmu dan pengetahuan yang dapat dirungkai sepanjang menyiapkan tugas ini terutamanya di dalam arena wayang kulit berserta usaha beliau yang kami umpamakan 'disigai hingga ke langit, dipanjat hingga ke pucuk' untuk menaikkan nama wayang kulit sejajar dengan anjakan paradigma dalam era globalisasi ini walaupun dicemuh masyarakat pada awalnya.

Selain itu, kami juga ingin merakamkan penghargaan kepada penarah kami, Puan Nor Kamariah Bt Chik di atas kesudian beliau memberi tugas ini kepada kami dan menjadi penyelia sepanjang kami menyiapkan tugas ini. Beliau juga banyak membantu sepanjang proses pembentukan tugas ini berlaku.

Di kesempatan ini, kami juga ingin mengucapkan terima kasih yang tidak terhingga kepada ibu bapa kami yang memberi kami pemudahcara untuk menyiapkan tugas ini. Mereka telah memberikan kami segala kemudahan dan sokongan moral yang tidak terhingga sampai kami berjaya menghabiskan tugas ini.

Akhir kalam, kami sertakan ribuan terima kasih kepada semua pihak yang terlibat secara terus atau tidak sepanjang menjayakan tugas ini. Jasa kalian akan sentiasa didalam ingatan. Terima kasih...

ISI

KANDUNGAN

ISI KANDUNGAN

TAJUK	MUKA SURAT
Penghargaan.....	ii
Isi Kandungan.....	iv
Abstrak.....	vi
Biodata Tokoh.....	viii
Pengenalan.....	x
Transkrip	
Bahagian 1: Latar Belakang Pak Dain	01
Bahagian 2: Sejarah Pendidikan Pak Dain	06
Bahagian 3: Pendahuluan Wayang Kulit.....	08
Bahagian 4: Pengalaman Kerjaya Pak Dain.....	25
Bahagian 5: Wayang Kulit Peperangan Bintang.....	37
Bahagian 6: Galeri Pak Dain	42
Bahagian 7: Pencapaian Dan Anugerah.....	50
Bahagian 8: Soalan Tambahan	51
Rujukan.....	61
Lampiran	
Log Wawancara.....	63
Gambar.....	75
Senarai soalan.....	76
Surat Perjanjian.....	80
Indeks.....	81

ABSTRAK

ABSTRAK

Abstrak: *Encik Muhammad Dain bin Othman atau dikenali ramai dengan panggilan Pak Dain merupakan seorang Tok Dalang dan pemilik kepada Galeri WAYANG KULIT MELAYU TRADISIONAL KELANTAN yang ditubuhkan olehnya sekitar 2008 dan masih beroperasi sehingga kini. Wawancara bersama Pak Dain ini dikendalikan oleh Muhammad Azmi bin Kamaruddin bersama dua lagi rakan seperjuangan, Muhammad Nur Hilal bin Rahmat dan Mohd Farhan bin Mohd Rashid, Pelajar Sepenuh Masa Universiti Teknologi Mara (UiTM) Kampus Machang, Fakulti Pengurusan Maklumat, Pengajian Ijazah Sarjana Muda (Kepujian) pada 14 April 2014 (Isnin). Lokasi temubual adalah di pejabat Pak Dain yang terletak di dalam galeri miliknya pada jam 11.00 pagi hingga 2.00 petang. Transkrip disediakan mengikut temubual yang telah dijalankan bersama penglibatan Pak Dain yang menyentuh tentang soal latar belakang, wayang kulit, galeri serta pengalaman beliau sepanjang penglibatan. Secara keseluruhan, sesi temubual ini berjalan dengan lancar dan mendapat kerjasama dan sokongan sepenuhnya daripada Pak Dain sendiri*

Kata kunci: *Muhammad Dain bin Othman, Pak Dain, Wayang Kulit Melayu Tradisional Kelantan, Peperangan Bintang, Tok Dalang wayang kulit*

BIODATA PAK DAIN

BIODATA PAK DAIN

Muhammad Dain Othman, berkelulusan BA (Hons) Antropologi UKM, 1978. Berkerja sebagai Ketua Penolong Pengarah, Bahagian Teknologi Pendidikan Negeri Kelantan. Mempunyai pengalaman dan membuat kajian serta penyelidikan dalam Wayang Kulit Melayu Kelantan Tradisional sejak tahun 1980.

Mempelajari ilmu perdalangan wayang kulit Melayu Kelantan Tradisional secara mendalam daripada tiga dalang iaitu En. Hamzah Awang Hamat (Pak Hamzah) Kampong Gerong, Tumpat Kelantan. (Seniman Negara – Anugerah Wayang Kulit), En. Hassan b. Omar (Anak arwah Tok Dalang Omar, Kampong Kedai Buloh, Kelantan) dan En. Jusoh b. Hassan (Che Wa) Kampung Morak, Tumpat, Kelantan, dalang tertua selepas arwah Tok Awang Lah, Kg.Kebakat, Tumpat, Kelantan. (Kesemua Tok Dalang tersebut telah kembali ke Rahmatullah-Al Fatihah buat mereka).

Menamat pembelajaran secara perlimau dengan arwah Che Wa tahun 1983. Bergiat cergas dalam persembahan wayang Kulit dari tahun 1983 sehingga tahun 1990. Juga menjadi Bendahari Badan seni Budaya Kelantan (BASNIDA) sehingga 1995. Sepanjang penglibatan banyak membuat persembahan dalam dan luar negeri.

Kemudian penglibatan terhenti justeru bertukar ke Kuala Lumpur kerana tugas. Kemudian kembali menaungi Kumpulan Sri Wayang Kampong Paloh 2, sejak kembali bertugas di Kelantan, akhir tahun 2004 hingga kini. Tetapi tidak melibatkan diri dalam perdalangan wayang kulit kerana kekangan kerja. Menubuhkan galeri dan pasukan pelapis WKMTK bermula 2008 serentak dengan pengoperasian galeri.

PENGENALAN

PENGENALAN

Wayang kulit adalah satu persembahan visual yang popular dalam kalangan masyarakat Kelantan pada suatu ketika dahulu. Ianya persembahan teater muzikal yang bersifat pendidikan secara bersemuka dan menggunakan unsur-unsur gambar yang menumpukan kepada bayang sebagai satu konsep persembahan yang dipanggil pendalangan. Menyempurnakan persembahan wayang kulit memerlukan satu tumpuan yang sangat dalam kerana seseorang dalang memerlukan kesemua lapan unsur dominan wayang kulit itu harus juga sempurna. Satu persembahan wayang kulit tidak layak dipanggil persembahan jika tidak memenuhi lapan unsur dominan berkenaan.

Berbekalkan rasa ingin membongkar rahsia dan kemegahan wayang kulit pada suatu ketika dahulu, kami telah berjumpa dan menemubual Jurai Ke-13 dan terakhir dalam hierarki Wayang Kulit Tradisional Melayu Kelantan, Muhammad Dain bin Othman atau lebih dikenali sebagai Pak Dain di dalam arena wayang kulit. Temubual yang dilakukan sedikit sebanyak telah mencelik mata kami dan memberi perspektif baru dalam arena wayang kulit. Beliau juga turut berkongsi serta meluahkan sedikit sebanyak tentang hal dan isu yang terjadi di dalam arena ini.

Kami berharap dengan hasil temubual yang kami lakukan ini dapatlah dikongsi bersama dengan para pengkaji dan penyelidik lain.

TRANSKRIP

TRANSKRIP

Rakaman ini berkisah tentang perbualan diantara Muhammad Azmi bersama seorang tokoh wayang kulit iaitu Muhammad Dain bin Othman atau lebih mesra di panggil Pak Dain. Perbualan ini dirakam didalam pejabat Pak Dain yang terletak bersebelahan dengan galeri seni wayang kulit beliau didaerah Tumpat, Kelantan. Rakaman ini direkod selama 1jam 55 minit. Berikut adalah hasil rakaman.

Petunjuk:

PD: Pak Dain

MA: Muhammad Azmi

BAHAGIAN 1: LATAR BELAKANG PAK DAIN

MA: Assalamu'alaikum.

PD : Wa'alaikumsalam. (ketawa)

MA: Boleh Pak Dain cerita serba sedikit tentang maklumat latar belakang seperti nama penuh dengan tarikh lahir?

PD : *Okay* [baiklah], nama penuh saya Muhammad Dain bin Othman. Dilahirkan pada tahun *sembilan belas lima puluh dua* [1952], jadi sekarang ini saya berumur dua *puluh enam* [26] (sambil bergurau) tahun lah. *You baliklah* [awak terbalikkan lah].
Okay [baiklah]

MA: Selain Pak Dain, ada nama samaran lain?

PD : Tiada, nama saya sebenarnya Muhammad Dain bin Othman, apabila saya bergiat dalam wayang kulit maka saya lebih dikenali dalam wayang kulit ini sebagai Pak

Dain. *Okay* [baiklah]

MA: Boleh cerita lahir dimana, anak ke berapa?

PD : Saya dilahirkan di Kampung Tebakan, *which is about* [dimana lebih kurang] *tiga* [3] kilometer daripada *Kampung Morak* [di Tumpat, Kelantan] dimana tempat saya tinggal sekarang. Saya adalah merupakan anak tunggal di dalam keluarga. *Okay* [baiklah]

MA: Bagaimana pula dengan latar belakang ibubapa Pak Dain?

PD : *Okay* [baiklah], ayah saya Othman bin Awang Hamat seorang petani ataupun seorang yang berkerja sendirianlah, kerja kampung dan ibu saya Che Yam binti Che Ishak ialah seorang suri rumah tangga

MA: Bila Pak Dain mendirikan rumah tangga?

PD : Saya *ni* [ini] nakal sikit, saya berumah tangga dalam tahun *sembilan belas tujuh puluh* [1970] pada masa umur *lapan belas* [18] tahun ke *tujuh belas* [17] saya tak ingat. Awal, terlalu awal lah saya berkahwin.

MA: Dengan siapa?

PD : Mestilah dengan isteri saya (ketawa). Isteri saya ialah Fatimah binti Daud.

MA: *Time* [Masa] tu dia umur *lapan belas* [18] tahun?

PD : Dia tu *lapan belas* [18] tahun dah, sama-sama bersekolah lah masa tu.

MA: Sekarang ini isteri, Fatimah binti Daud berkerja sebagai apa?

PD : Isteri saya sekarang ini sudah pencen. Kariernya mula-mula sekali sebagai seorang guru lepasan universiti, seorang guru ijazah dan berkhidmat di negeri Kelantan pada tahun *dua ribu*– [2000] *sembilan belas sembilan puluh lapan* [1998] ditukarkan ke Kementerian Pelajaran Malaysia– menjadi pegawai untuk pengurusan *Smart School* [Sekolah Bestari] yang dibawah kementerian pelajaran dibawah– apa *ni* [ini] Bahagian Teknologi Pendidikan. Kemudian daripada situ dia ditukarkan pula ke Bahagian Pendidikan Guru Kementerian Pelajaran Malaysia. Selepas pencen pada tahun *dua ribu enam* [2006], kemudian beliau memasuki kolej swasta sebagai *vice president* [timbangan presiden] di kolej Kirkby International College– bukan di Putrajaya, Cyberjaya Kuala Lumpur dan pencen pada tahun 2011. Bukan pencen, berhenti lah, dia berhenti.

MA: Jadi dimana Pak Dain tinggal sekarang?

PD : Saya sekarang ini menetap di Kampung Morak lah, dimana galeri saya ini. Disinilah di Kampung Morak dan saya menumpukan apa *ni* [ini] (batuk) fokus saya ialah kepada Galeri Wayang Kulit Melayu Tradisional Kelantan yang saya tubuhkan pada tahun *dua ribu*– [2000] sebenarnya asasnya pada tahun *dua ribu enam* [2006] *tapi* [tetapi] operasinya pada *dua ribu*– [2000] akhir *dua ribu tujuh* [2007] awal *dua ribu lapan* [2008] lah.

MA: Rumah Pak Dain dekat lah dengan galeri?

PD : Rumah saya bersebelahan. Sebelah sana rumah saya. (Sambil menunjukkan kearah rumahnya)

MA: Berapa lama menetap disini?

PD : Saya bina rumah saya tahun *sembilan belas lapan puluh* [1980] semasa saya seorang guru pada masa itu. Kemudian saya tinggal rumah saya ini lebih kurang *lima enam* [5-6] tahun apabila saya ditukarkan kepada Kementerian Pelajaran pada tahun *sembilan belas sembilan puluh sembilan* [1999] dan kembali balik ke sini tahun *dua ribu tiga* [2003]. Begitulah.

MA: Tinggal dirumah sama?

PD : Tinggal disini balik pada *dua ribu tiga* [2003] hinggalah sekarang lah dan---

MA: Boleh tahu berapa bilangan cahaya mata?

PD : Saya *officially* [secara rasmi] *empat* [4] orang anak— sebenarnya saya *lima* [5] orang anak, *tapi* [tetapi] meninggal dunia seorang pada *dua ribu empat* [2004], anak saya lelaki meninggal dunia kerana sakit lah. Kemudian tinggal lah sekarang ini *tiga* [3] anak perempuan, *satu* [1] anak lelaki. Boleh jadi *empat* [4] lah.

MA: Berapa umur sulung?

PD : Anak saya yang sulung *empat puluh dua* [42 tahun].

MA: Yang bongsu?

PD : Yang bongsu *dua puluh empat* [24] *dah* [sudah].

MA: Ada masih belajar?

PD : Tiada, semua dah berkerja.

MA: Boleh tahu nama mereka?

PD : *Okay* [baiklah], yang sulung bernama Nasrul Asni bin Muhammad Dain, yang kedua Norsiatul Azma binti Muhammad Dain, yang ketiga Nurshirwan binti Muhammad Dain yang meninggal dunia itu dan yang keempatnya ialah Anaresa Binti Muhammad Dain dan yang bongsu___ Arni Syarina Binti Muhammad Dain.

MA: Apa hobi Pak Dain pada masa lapang?

PD : Saya sebenarnya tidak hobi yang tetap, semua permainan kampung *ni* [ini] saya main. *Tapi* [tetapi] dalam kalau aktiviti ko-kurikulum sekolah ini, saya lebih berminat pada bola sepak dan takraw. Kalau ko-kurikulum di sekolah lah

MA: Kalau bukan *ko* [ko-kurikulum]?

PD : ___ makna kalau kita lihat daripada sekolah, *tapi* [tetapi] kalau di luar *ni* [ini] semua aktiviti kampung misal katalah main sepak raga, main gasing main apa tu semua saya suka. Semua permainan tradisional saya suka.

MA: Gasing pun?

PD : Ya gasing pun. Saya pernah ada pasukan gasing pada tahun *sembilan belas sembilan puluh* [1990] dulu. Gasing Pangkah dia panggil dan pernah bermain di apa *ni* [ini] Gelanggang Seni, Kota Bharu. Saya ada pasukan silat, pasukan gasing– dulu lah sebelum saya bertukar ke *KL* [Kuala Lumpur]. (Batuk)

MA: Atas sebab kerja?

PD : Ya saya ditukar tu kerana kerjalah. Pertukaran kerja, kita *government servant* [kakitangan kerajaan], bila ditukar kita pergi lah.

TAMAT BAHAGIAN 1

BAHAGIAN 2: SEJARAH PENDIDIKAN PAK DAIN

MA: Boleh cerita sedikit tentang sejarah pendidikan daripada sekolah rendah ke sekolah menengah?

PD : Saya tak ingat dah tu, barangkali dalam buku tu ada barangkali (menunjukkan kearah buku yang ditulisnya). Saya– sekolah kebangsaan saya belajar di Sekolah Kebangsaan Morak. Sekolah Kebangsaan Morak dari darjah *satu* [1] hingga darjah *enam* [6], tahun saya tak ingat ye (ketawa). Kemudian saya melanjutkan pelajaran ke sekolah menengah, masa itu aneka jurusan di Sekolah Menengah Kampung Laut– dari tingkatan *satu* [1] hingga tingkatan *lima* [5] lah. Kemudian semasa menunggu *result* [keputusan] *SPM* [Sijil Pelajaran Malaysia] *tu* [itu], saya mengambil *English Special Course* [Kursus Bahasa Inggris] di *UiTM* [Universiti Teknologi Mara] Jalan Osman untuk *enam* [6] bulan masa itu. Kemudian saya melanjutkan pelajaran saya ke tingkatan *enam* [6] di Sekolah Menengah Sultan Abdul Halim, Jitra Kedah. Kemudian saya berhenti sebab saya kahwin (ketawa), saya masuk maktab di Maktab Latihan Mohd. Khalid, Johor Bharu sebagai seorang guru. Tahun *tujuh puluh tiga* [73] saya mula berkerja sebagai seorang guru lulusan maktab. Kemudian tahun *tujuh puluh empat* [74], saya masuk universiti. Kemudian tahun *sembilan belas tujuh puluh lapan* [1978] saya *graduate* [menamatkan pengajian] dalam Antropologi Bandar. Tahun *sembilan belas tujuh puluh lapan* [1978] BA (Hons) Antropologi Bandar. Sekarang ini saya tengah buat *Phd.* [Doktor Filsafat] dengan *USM* [Universiti Sains Malaysia].

MA: *Phd.* [Doktor Filsafat]?

PD : Ya, dalam wayang kulit *USM* [Universiti Sains Malaysia].

MA: Tadi Ijazah Antropologi Bandar, dimana?

PD: Di *UKM* [Universiti Kebangsaan Malaysia]. Saya *graduate* [menamatkan pengajian] tahun *sembilan belas tujuh puluh lapan* [1978]. – *Currently* [sekarang] saya *pursuing* [melanjutkan] *Phd.* [Doktor Filosofi] dengan *USM* [Universiti Sains Malaysia], sama ada siap atau tidak siap tidak tahu. Lebih kurang setahun lebih *dah* [sudah] lah (ketawa). Kalau saya rasa sihat, saya buat, kalau saya tidak sihat, tidak buat.

MA: Jadi apa cita-cita sebenar Pak Dain (Ketawa) semasa kecil-kecil dahulu?

PD: (Ketawa)– Saya sebenarnya tiada cita-cita. *I want to live as what I am, that's all* [Saya ingin hidup sebagai apa yang saya jadi, itu sahaja]. Saya tidak ada apa cita-cita, *so* [jadi] saya mengambil– saya oleh kerana saya kahwin awal, *I don't think about my future, I think about my family* [Saya tidak fikirkan tentang masa depan saya, saya fikirkan tentang keluarga saya]. *So whatever opportunity* [jadi apa-apa peluang] datang, *as long as it's give benefit to my family, I will grab it* [selagi ia mendatangkan faedah kepada keluarga saya, saya akan ambil]. Itu saja lah, sebab itu saya tidak ada–tidak membentuk *career* [kerjaya]. Kalau saya *nak* [hendak] membentuk *career* [kerjaya], mungkin saya pada tahun *sembilan belas tujuh puluh lapan* [1978], saya tidak akan balik sebagai seorang guru. Mungkin saya akan berkerja di kementerian bukan_ pada masa itu. *Tapi* [tetapi] *because thinking of family* [kerana memikirkan keluarga] masa itu. Awak boleh tengok apa dalam tu (menunjukkan kearah buku yang ditulisnya), apa yang saya cakap ini tertulis dalam buku tu. Maknanya saya tidak *manipulate* [memanipulasi] lah, cuma lebih– saya sini ada banyak huraian lah, disini (menunjukkan kearah buku yang ditulisnya) cuma *factual* [fakta] di dalam buku *tu* [itu], macam *tu* [itu]. *Tapi* [tetapi] dalam

buku *ni* [ini] saya tak buat *PhD*. [Doktor Filosofi] saya tak masuk. *PhD* [Doktor Filosofi] *ni* [ini] saya buat pada tahun 2012 apabila saya (berdehem) bertemu dengan professor– eh tidak, Doktor Haris daripada *USM* [Universiti Sains Malaysia] yang datang buat kajian. Dia *offer* [menawarkan] kepada saya untuk buat *PhD* [Doktor Filosofi] *based on* [berdasarkan] buku saya untuk ditukar kepada lebih *format educational* [bentuk pendidikan] dan sebab saya tak payah buat *Master* [Ijazah].

TAMAT BAHAGIAN 2

BAHAGIAN 3: PENDAHULUAN WAYANG KULIT

MA: Boleh terangkan secara ringkas, apa itu wayang kulit?

PD: *You nak* [awak hendak] terangkan wayang kulit, *to define* [terangkan] wayang kulit.

Wayang kulit ini satu persembahan ya, bukan satu permainan. Kalau orang kata ‘permainan wayang kulit’, salah. *It’s a* [ianya] persembahan, dia panggil *musical theatre* [teater muzikal] yang bersifat pendidikan secara bersemuka dan mengguna *element-element* [unsur-unsur] ‘gambar’ yang fokus kepada bayang sebagai satu konsep persembahan yang dipanggil pendalangan– dan memerlukan satu *form of a presentation lah to be known as shadow play* [bentuk persembahan yang dikenali sebagai persembahan bayang]. Dia kalau kita kata kita ada ‘gambar’, *so never call ‘puppet’* [jadi jangan panggil ‘patung’], saya tak suka awak guna ‘*puppet*’ [patung]. Jangan guna ‘patung’ ya, guna ‘gambar’– *because from our first generation until now* [kerana dari generasi pertama hingga sekarang], tiada seorang pun *master puppeteer* [tok dalang] panggil ‘patung’. Kumpulan pengkaji-pengkaji macam *you* [awak], macam *the past* [lepas] punya *researcher* [penyelidik] (Tan Sri) Mubin

Sheppard, (Dr) Amin Sweeney *because they just transferred from the Malay word to English word* [sebab mereka menterjemah terus dari perkataan Melayu kepada perkataan Inggris], *so* [jadi] ‘gambar’ mereka panggil ‘patung’. *So* ‘puppet’ [jadi patung] lah dia kata ‘*puppet-puppet*’ [patung-patung]. *So* [jadi], bila *the word-* [perkataan] *orang Putih* [orang asing] guna ‘puppet’ [patung], pengkaji *macam you all* [awak semua] guna ‘patung’– *which is not* [yang mana bukan] ‘patung’ lah. *Because* [kerana] tiada ada dalam rekod pun, *you* [awak] pergi tanyalah siapapun dalam Malaysia *ni* [ini], jangan tanya orang pengkaji ya (ketawa). Tanya orang yang aktivis ataupun pengamal wayang kulit ini, kita tak pernah panggil ‘gambar’, kita panggil– eh tak pernah panggil ‘patung’, kita panggil ‘gambar’ ataupun *direct* [terus] kita panggil ‘wayang’. Kalau istilah Kelantan, kita panggil ‘*bowok woye Sri Rama, bowok woye Hanume*’ [bawa ‘wayang’ Sri Rama, bawa ‘wayang’ Hanuman] begitu, ataupun ‘*bowok gamba*’ [bawa ‘gambar’] *tapi* [tetapi] biasanya kebanyakan orang menggunakan ‘gambar’. *Okay* [baiklah], jadi kalau *you* [awak] ada ‘gambar’, *okay* [baik]. *You* [awak] ada *clay* [kain putih], kain putih. Jadi *it’s a technique of form* [menjadi teknik bentuk], *saya nak* [hendak] cakap tentang *form* [bentuk]. *You* [awak] ada ‘gambar’ *tapi* [tetapi] tiada *form of elements* [bentuk-bentuk elemen], jadi *you* [awak] tiada *element-element* [unsur-unsur] yang membentuk *form* [bentuk] wayang kulit maka ia belum dipanggil wayang kulit. *You* [awak] ada ‘gambar’, *you* [awak] pegang ‘gambar’ *you* [awak] main. Itu tidak wayang kulit. *So to be called wayang kulit performance* [jadi untuk dipanggil persembahan wayang kulit], *you* [awak] kena ada panggung, *you* [awak] kena ada *clay* [kain putih], *you* [awak] kena ada batang pisang, *you* [awak] kena ada *musical instrument* [alat muzik], *you* [awak] kena ada *musicians* [pemain alat muzik], *you* [awak] kena ada *puppeteer* [tok dalang]. Dan *you* [awak] kena ada konsep persembahan, *you* [awak]

kena ada konsep pendalangan, lapan *element* [unsur] ini baru dia melahirkan satu format yang dinamakan persembahan wayang kulit.

MA: Jadi wayang kulit ini dia berasal dari mana?

PD : Kalau *you nak* [awak hendak] tanya berasal dari mana, tiada satu orang pun boleh jawab (ketawa). Sebab kalau *you* [awak] bacalah, *you* [awak] baca ke *you search* [awak cari] Internet ke, *you* [awak] mungkin *you* [awak] lebih_ *you* [awak] sekarang *ni* [ini] lebih moden maksud saya. Kita ada dua pendapat, *you* [awak] cari lah dalam Internet kalau tak percaya saya. Satu pendapat mengatakan wayang kulit ini asal daripada India, *Okay* [baiklah]. Satu pendapat *researcher especially* [pengkaji terutamanya] penulis-penulis ataupun ahli-ahli sejarahwan Indonesia mengatakan wayang kulit ini asalnya daripada Indonesia sendiri Jawa sendiri. *Okay* [baiklah] *tapi* [tetapi] rata-ratanya seluruh pengkaji Barat mengatakan wayang kulit ini berasal daripada India. *Some of them* [segelintir mereka] mengatakan bukan, asalnya daripada apa *ni* [ini] Turki, asal begitu. *Tapi* [tetapi] untuk Asia Tenggara, pendapat mengatakan bahawa bersetujulah *tapi* [tetapi] *still* [masih] boleh dibahaskan ya *tapi* [tetapi] *sembilan puluh peratus* [90%] bersetuju bahawa wayang kulit ini asal daripada India. Dibawa oleh kaum *missionary* [pendakwah] India. *Missionary* [pendakwah] *ni* [ini] ada dua, satu pedagang dan satu penyebar agama *you* [awak] kena faham baik-baik ya (ketawa). Jadi *missionary* [pendakwah] ini di bawah *group* [kumpulan] yang mengembang agama, yang mengembangkan yang membawa wayang kulit ini. Dia datang melalui dua cara, satu melalui utara, satu melalui selatan. Yang utara ini mari ikut Kemboja, Vietnam , *Siam* [Thailand]. Yang selatan ini *direct* [terus] ke Jawa. *Okay, so* [baiklah, jadi] berbalik kepada Tanah Melayu ini, disinilah berlaku *clash* [pertembungan]. *Okay* [baiklah], setengah

orang kata wayang kulit Kelantan asalnya daripada Jawa, setengah orang kata asalnya daripada *Siam* [Thailand] *tapi* [tetapi] sebenarnya ia bukan begitu (ketawa). Dia wayang kulit Kelantan ini ialah wayang kulit Kelantan *tapi* [tetapi] *the first* [yang pertama] pencetusnya ialah gabungan. *So* [jadi], dia ada *element* [unsur] Jawa dia adalah *element* [unsur] *Siam* [Thailand]. *Combination of these two element* [gabungan dua unsur] inilah yang melahirkan satu ciri nilai-nilai wayang kulit Melayu Kelantan yang *very significance* [sangat terkesan] dengan masyarakat Kelantan sendiri. Dia kalau kita kata wayang kulit— ada orang kata wayang kulit Kelantan ini asalnya daripada *Siam* [Thailand], *which is not* [di mana ianya bukan]. Kalau kita kata asal daripada Jawa, *which is not* [di mana ianya bukan]. *Why* [kenapa]? Apa yang ada di dalam wayang kulit Kelantan, kalau dia asal daripada Jawa mesti *hundred percent* [100%] [seratus peratus] daripada Jawa. Kalau dia asal daripada *Siam* [Thailand] mesti *hundred percent* [100%] [seratus peratus] daripada *Siam* [Thailand]. Tetapi yang menjadi uniknya ia sehingga sekarang orang tidak boleh pecahkan sebab didalam wayang kulit Kelantan dia ada dua unsur, unsur Jawa dan unsur *Siam* [Thailand]. Jadi itulah keunikan wayang kulit asli. Wayang kulit Kelantan ini sebenarnya wayang kulit asli Kelantan ataupun dulu dipanggil wayang kulit Kelantan. *Tapi* [tetapi] apabila pengkaji-pengkaji Barat seperti Mubin Sheppard semua sekali menamakan ia sebagai wayang *Siam* [Thailand]. Maka ia wayang Kelantan juga, wayang kulit Kelantan juga di kenali sebagai wayang kulit *Siam* [Thailand]. Bagi kami *which is wrong* [dimana ianya salah], wayang kulit Siam wayang kulit Siam lah, wayang Kelantan wayang Kelantan lah! Saya pernah berbahas dengan Patricia Matusky, dia kata *no* [tidak] wayang kulit Kelantan asal daripada Kelantan. Alasan dia sebab ada wayang kulit yang dipersembahkan di *Yala* [negeri di Selatan Thailand] sama dengan wayang kulit di Kelantan. *Okay*

[baiklah] dia kata. Maka dia *claim* [menyatakan] wayang kulit Siam, wayang kulit Kelantan ini sebenarnya wayang kulit Siam sebab di Siam dipanggil wayang kulit Siam. Yang sama lebih kurang dengan wayang kulit Kelantan bila main. Maka saya menjawab senang sahaja, *don't you remember* [tidakkah kamu ingat], selatan Thai masa itu ialah sebahagian daripada negeri Kelantan, *so* [jadi], *kalau movement* [perpindahan] daripada penggiat dalang Kelantan pergi ke *Yala* [negeri di Selatan Thailand], *which is not impossible* [dimana ianya tidak mustahil] lah!. Bila (batuk), dan *you* [awak] jangan *expect* [ingat] orang Kelantan akan pergi main wayang kulit di Siam. Mungkin orang Siam itu belajar dengan orang Kelantan, bila balik kesana dia main. Maka orang sana dia *nak* [hendak] elakkan daripada nama itu bergabung dengan wayang Gedek, wayang Nang Tanglung dia itu, dipanggil itu wayang Siam. Sedangkan ia membawa pola persembahan wayang kulit Kelantan. Itu sahaja.

MA: Jadi kalau dekat Malaysia ini, ada berapa jenis versi?

PD: Wayang kulit di Kelantan *ni* [ini] ada— di Malaysia ini ada empat sahaja. Wayang Jawa, wayang Melayu, wayang Gedek, wayang kulit Kelantan yang mana dipanggil wayang Siam lah orang itu kata. *Tapi* [tetapi] panggil wayang kulit Kelantan lah ataupun wayang kulit asli Kelantan. *Okay* [baiklah], Gedek, Melayu, Jawa dah tiada *dah* [sudah] sekarang. Yang adanya wayang kulit Kelantan ataupun dipanggil wayang kulit asli Kelantan.

MA: Jadi bila sebut tentang wayang kulit ini, bagaimana dengan waktu persembahan? Sebab bayang memerlukan cahaya.

PD: Ialah, *that's why* [sebab itulah] wayang kulit *ni* [ini] dimainkan pada waktu malam. Sebab fokus dia— nama lagi wayang kulit. Wayang kulit ini asalnya daripada

perkataan bayan. Wayang kulit *ni* [ini] gambar kulit. Wayang itu bagi orang Kelantan, wayang itu gambar, yang kita lukis itu yang kita ambil, *that is* [itulah] wayang. *Okay* [baiklah], *so* [jadi] wayang kulit *its mean* [bermaksud] wayang itu, gambar itu bukan dimain secara ini (sambil menggerakkan tangan), dimain secara bayang. Maka ia memerlukan cahaya untuk orang lain melihat bayang. Sebab itu kalau zaman saya budak-budak dahulu, orang kata buat apa tengok wayang kulit belulang kering? Orang tidak tengok diatas panggung, “*mu* [awak] tengok atas panggung, *mu* [awak] tengok belulang keringlah”. Tetapi bila *you* [awak] tengok kebawah, *you enjoy the movement of the shadow* [awak menikmati pergerakan bayang]. Macamana *shadow* [bayang] itu bergerak, *combination* [gabungan], sebab itu dia tengok pada waktu malam. Kalau *you* [awak] tengok macam *you* [awak] tengok tu (sambil menunjuk kepada gambar watak wayang kulit), siang hari macam dekat belakang, macam itu sahaja lah *tapi* [tetapi] bila *you* [awak] tengok malam dengan cara cahaya, penataan watak, *you* [awak] akan nampak *something* [sesuatu] cantik lah.

MA: Jadi berapa selalunya orang yang diperlukan untuk menjayakan?

PD: Wayang kulit Kelantan ini dia ada ciri-ciri dominan dia wayang kulit asli Kelantan ini. Ciri-ciri dominan wayang kulit Kelantan ini dia ada satu bersifat fizikal, yang bersifat fizikal seperti yang saya kata *lapan* [8] *element* [unsur] tadi lah. Dia kena ada panggung .Kemudian, dia ada muzik dia yang tersendiri. Kemudian dia ada cerita, dia kena ada konsep pendalangan dia, dia ada apa tu persembahan dia empat ini. Ini ciri-ciri dominan wayang kulit ini tidak boleh lari ya, kalau *you* [awak] tidak ada ciri-ciri dominan itu maka itu bukan dipanggil wayang kulit Kelantan lah. *Okay* [baiklah]. Jadi bila saya *nak* [hendak] cakap, bila *you* [awak] tanya berapa orang

yang *nak* [hendak] menjayakan itu, maka ia termasuk di dalam muzik la. *So* [jadi], muzik ini dia selari ya. Kalau *you* [awak] tengok peralatan yang digunakan di bawah muzik lah, peralatan yang diguna peralatan itu mesti dimainkan oleh setiap orang satu alatan. *Okay* [baiklah], maka dalam wayang kulit Kelantan dia kata pemuzik ini mesti– dia kata panjak *tujuh* [7] pengantin *lima* [5] ya. Dia punya konsep dia panggil panjak *tujuh* [7] pengantin *lima* [5] ini maknanya seorang tok dalang, *okay* [baiklah] *dua* [2] orang pengantin, jadi berapa? *Tiga* [3]. Jadi berapa lagi? *Sembilan* [9]. Dia *dua belas* [12] semua. Tok dalang, pengantin *dua* [2] lebih lagi *sembilan* [9] orang pemuzik. Jadi dia kena ada *dua belas* [12] orang. Itu yang paling *efficient* [lancar], yang itu yang menjadi *significance* [kesan] dalam panjak wayang kulit. Pemuzik wayang kulit mesti *dua belas* [12]. *Tapi* [tetapi], kita boleh juga bermain paling minimum ialah *sembilan* [9] orang. Itu minimum kalau kita tiada pemuzik, kita boleh duduk *sembilan* [9] orang dengan syarat sesetengah alat muzik kita gilir (ketawa) begitu. *Tapi* [tetapi] kalau *nak perfect* [hendak sempurna] mesti *dua belas* [12], *dua belas* [12] tu maknanya *sebelas* [11] lah.

MA: Selalu tempoh persembahan?

PD: Biasanya daripada *bertabuh* [lagu pembukaan wayang kulit] sehingga tamat lebih kurang *dua jam setengah* [2 ½ jam]

MA: Untuk berapa cerita?

PD: Bukan untuk berapa cerita tetapi untuk *satu* [1] episod. Dia tidak akan habis *satu* [1] cerita sebab ini (sambil menunjukkan buku karangan beliau), Hikayat Maharaja Wana ini adalah– ini bukan cerita penuh, ini sinopsis ya. Ringkasan ya ringkasan. Ini adalah cerita pokok dalam wayang kulit asli ataupun wayang kulit Melayu

tradisional Kelantan. *Okay* [baiklah], di dalam cerita pokok ini dia ada *lima puluh empat* [54] episod. Setiap episod itu dia ada—*satu* [1] episod mungkin ada *tujuh* [7] ataupun *lapan* [8] adegan apa *ni* [ini] adegan-adegan dalam itu. Jadi *satu* [1] episod itu, *at least we need three night* [sekurang-kurangnya memerlukan tiga malam]. Sebab itu untuk menghabiskan keseluruhan cerita ini ialah *tiga* [3] bulan setengah. Itu sahaja. Jadi kita main tu bukan kata *satu* [1] cerita, *satu* [1] episod lah. Kita boleh *shortcutkan* [pendekkan], *tapi* [tetapi] orang panggil tak sempurna lah. Boleh *nak* [hendak] main habis *satu* [1] cerita *tapi* [tetapi] kalau *nak* [hendak] main habis cerita Maharaja Wana ini, *which is impossible* [dimana mustahil] sebab dia ada *details* [butiran] sejarah kelahiran, bagaimana lahir, pengembaraan ini tak boleh lah.

MA: Boleh tahu berapa alat muzik yang digunakan untuk menjayakan satu persembahan?

PD: (sambil menunjukkan pada nota yang ditulis oleh saya) Alatan muzik wayang kulit ini sebab itu saya kata di bawah muzik itu, di bawah muzik itu *satu* [1] panjak, dia masuk dibawah. Lepas itu alatan muzik. Di bawah muzik saya letak tadi ciri-ciri dominan yang ini. Di bawah alatan muzik ini dia pecah pula. Dia ada panjak, dia ada alat muzik. Alat muzik *ni* [ini] satu sepasang gendang, sepasang gedonbak, sepasang serunai, sepasang tetawak ataupun gong, sepasang canang, sebuah kesi (memimik bunyi alat muzik kesi). Dalam buku saya itu ada, awak tengok di bawah muzik (sambil menunjuk kearah buku karangan nya). (ketawa)

MA: Jadi kebiasaannya, siapa penonton wayang kulit?

PD: Dia kalau sebelum tahun *sembilan belas tujuh puluhan* [1970-an], seluruh

masyarakat itu akan melihat wayang kulit, daripada budak hingga orang tua lah. Sekarang ini sahaja golongan pertengahan umur, golongan macam *you all* [kamu semua] memang hanya untuk peperiksaan sahaja lah. *You don't bluff me, you come here is for your assignment, it's not for the apa fan, for the interest of shadow play* [awak tidak dapat membohongi saya, awak datang hanya kerana tugas, tidak kerana peminat, tidak kerana berminat wayang kulit] (ketawa). Senang sahaja, dia sekarang ini menjadi orang Malaysia *you* [awak] kena *be truth* [kena jujur], jangan *try to play hide and seek* [cuba menyembunyi]. *You* [awak] tidak akan datang untuk tengok wayang kulit kerana *simply* [sengaja] *nak* [hendak] datang tak? *So, you show no interest* [jadi awak tidak menunjukkan minat]. *Tapi* [tetapi] *because of job, because you are asked to do assignment whatsoever, you come* [disebabkan tugas, kerana diminta membuat tugas dan sebagainya, awak datang] Itu sahaja.

MA: Wayang kulit ini, apa dia punya daya tarikan sebenarnya?

PD: Dia begini, kalau *you nak* [awak hendak] tanya yang itu untuk sekarang ini apa yang sebenarnya daya tarikan itu sudah tidak ada lah. Sekarang ini, wayang kulit ini boleh menjadi tarikan abad yang ke *dua puluh satu* [21] ini, ataupun sebelum masuk abad ke *dua puluh satu* [21], *satu* [1] daya tarikan sahaja yang boleh menarik iaitu lawak jenaka. Main lawak jenaka masa konsep persembahan asal wayang kulit sudah berubah lah, dulu saya *nak* [hendak] cerita dulu tahun *lapan puluhan* [80-an] kebawah, ada beberapa golongan orang yang penonton yang datang melihat wayang kulit kerana dia punya minat. Minat setengahnya minat kepada cerita. Setengahnya minat kepada muzik, dia *nak* [hendak] dengar muzik sebab dalam wayang kulit ini ada *tiga puluh dua* [32] muzik lagu. *Okay* [baiklah], sebab lagu itu ada nyanyiannya ada nyanyi. Macammana nyanyi berbelas, macammana nyanyi mengulit,

macammana nyanyi bersiram. *So* [jadi], cerita, *nak* [hendak] dengar muzik, kemudian *nak* [hendak] tengok ‘gambar’. Sri Rama ‘oh cantik’, dia *admire* [kagum] Dia tengok gambar. Yang *keempat* [ke-4] dia *nak* [hendak] tengok pergerakan watak *especially* [terutamanya] pada waktu perang. *How* [bagaimana] tok dalam main berperang, watak itu berperang. ‘Oh hidup realistik’ dia kata. Kemudian yang keempatnya [ke-4] dia pergi itu ialah kerana dia *appreciate the art* [menghargai seni]. *So* [jadi], inilah empat golongan manusia yang mencakupi semua seluruh masyarakat pada masa itu. Sebab itu ramai orang datang. *Element* [unsur] *nakal* [lawak] pun ada tetapi tak banyak. Wayang kulit asli tak banyak *nakal* [lawak], dia *nakal* [lawak] bertempat, lucu bertempat. Bukan macam wayang kulit moden, bukan macam wayang kulit wayang Gedek Sri Ansun di Kedah tu kalau *you* [awak] pergi dekat Kedah. Dia lucu *all the time* [setiap masa]. Jadi kalau kita *nak* [hendak] tengok sejarah orang suka– apa yang orang suka tentang wayang kulit, maka ia jauh kebelakang lah. Sebab bila *you* [awak] tengok wayang kulit *even* [walau] watak pun *you* [awak] tak kenal. Tahun *lapan belas*– [18] *sembilan belas lapan puluhan* [1980-an] kebawah, bukan keatas ya, kalau di daerah Kebakat ini, daerah Tumpat ini kalau dia bawa keluar *satu* [1] ‘gambar’, misal lah kata dia main wayang kulit dia bawa keluar ‘gambar’ ini (sambil menunjukkan kearah gambar Rawana), seluruh orang akan kenal “ini Rawana kan?”. *Tapi* [tetapi] kalau dia buat mata sebiji, dia orang kata. Masa saya belajar wayang kulit, saya masa itu saya tidak ada ‘gambar’, ‘gambar’ saya tidak ada. Saya beli orang Kota Bharu. Bila saya bawa keluar *Wak Long* [salah satu watak wayang kulit] saya pada masa belajar. *The word audiences* [Kata-kata penonton] kata ‘ini Wak Long ke apa?’ *So* [jadi] masyarakat boleh menilai ini bukan, ini bukan. *So, you* [jadi awak] *nak* [hendak] nampak kemahiran kemahiran penonton itu, *skill* [kemahiran] sama ada dari segi muzik, dari

segi gambar, dari segi *performance* [persembahan], dari segi dialog, semua dia orang tahu. Sebab itu dulu, *you* [awak] main tak tentu hala, selipar jepun naik atas panggung. Dulu. *You* [awak] tanya lah orang orang tua lah kalau *you* [awak] tak percaya saya (ketawa)

MA: Jadi apa yang diceritakan dalam persembahan wayang kulit?

PD: Dia *macamni* [macam ini], dalam wayang kulit ini dia ada segi penceritaan, ada pencerita, dia ada empat cerita. Satu namanya cerita pokok. Inilah cerita pokok (sambil menunjuk buku). Cerita pokok ini ialah Hikayat Maharaja Rawana. Selain dari cerita pokok, ada lagi sejenis cerita yang dinamakan cerita ranting. Cerita ranting ini maksudnya *you* [awak] cerita-cerita dari episod-episod itu. Misalnya dia ambil satu episod itu, disini katakan ada *lima puluh empat* [54] episod. Misalkata malam *ni* [ini] dia main cerita episod Kelahiran Rawana. Itu adalah cerita ranting lah. Kemudian yang ketiganya dinamakan cerita sisipan. Cerita sisipan ini, ialah kreativiti Tok Dalang itu. Dengar baik-baik, kreativiti Tok Dalang itu dengan mengabung gandingan, dengan mengambil watak-watak utama dari keseluruhan cerita pokok, ambil watak-watak utama. Dimana sahaja dalam cerita pokok. Kemudian, digabungkan dengan watak-watak lain didalamnya, watak luar. Itu namanya sisipan. Dia ada sisipan mengiring dan sisipan menegak. *Tak* [tidak] perlu ajar bab sisipan. Cukup tahu sisipan sudah lah. Dan yang keempatnya, dinamakan cerita asing, cerita asing ini cerita yang betul-betul berdiri sendiri, samada dari segi watak, dari segi jalan ceritanya, tidak sentuh sedikit pun dengan cerita pokok, sisipan, dan juga ranting. Contohnya *Star Wars* [Peperangan Bintang], misalannya. Itu cerita asing, Merong Mahawangsa, itu cerita asing. Cerita Indra Bangsawan contohnya, Parameswara contohnya, itu cerita asing. Dia berdiri sendiri. *Tapi*

[tetapi] elemen dominan ini tidak berubah. (Ketawa). Yang boleh berubah, watak. Takkan *you* [awak] *nak* [hendak] ambil watak Seri Rama untuk jadi Merong Mahawangsa. *You* [awak] kena *create* [buat] watak baru. Dalam wayang kulit, ciri dominan ini boleh berubah pada dua perkara, watak dan bahasa.

MA: Tetapi, kalau mengikut cerita sisipan, mengikut kreativiti, macammana? Adakah ia daripada idea Tok Dalang itu?

PD: Disini lah saya *nak* [hendak] cerita ke *you* [awak], *you* [awak] *nak* [hendak] tulis ke *you* [awak] *tak* [tidak] *nak* [hendak] tulis ke terletak pada *you* [awak]. Saya cerita betul. Kebanyakan Tok Dalang yang ada hari ini mengelar dirinya Tok Dalang tetapi tidak arif, tidak berilmu tentang wayang kulit tentang konsep. Contohnya, sekarang *you* [awak] bawa cerita, *you* [awak] *tak* [tidak] percaya saya *you* [awak] tanya lah, *you* [awak] boleh tanya Tok Dalang. *Kata* [cakap], “Pakcik, selalu Tok Dalang, main cerita apa?” Dia kata, “saya main cerita Yatim Perdak la”. “Yatim Perdak ini cerita apa pak cik?” *Lepastu* [selepas itu] dia kata “cerita ranting”. Itu bukan cerita ranting, itu cerita sisipan. Sebab Yatim Perdak orang panggil sisipan mengiring. Dia buat satu cerita tentang Yatim Perdak bagaimana cara Yatim Perdak, tentang perjalanan dia dari dia lahir lah. Tetapi *tiga puluh percent* [peratus] [30%] cerita Yatim Perdak itu diambil watak Seri Rama, watak pokok cerita ini dimasukkan dalam cerita itu sebagai *supportive* [sokongan], kepada *main story* [cerita utama] Yatim Perdak itu. Maka itu bukan ranting, itu sisipan. Jadi kebanyakan Tok Dalang sekarang main cerita sisipan, tetapi kena ingat baik-baik. Dia cerita sisipan ini, dia jangan juga kita lari daripada cerita ranting. Itu tidak perlu bincang, itu terlalu dalam, bukan untuk *you* [awak] fikir. Itu saya kena bercakap ramai lagilah dengar, kena panjang, kena satu topik *nak* [hendak] cerita sisipan,

sebab dia banyak pendekatan banyak perbahasan, saya kena beri contoh berkaitan itu, tiga hari pun tidak habis lagi. *Toksah* [tidak perlu] cakap, setakat tadi contoh sisipan cukup lah.

MA: Apa material, bahan-bahan yang diperlukan untuk membuat ‘gambar’?

PD: Nama dia wayang kulit, sebab dia dibuat dari kulit lah.

MA: Kulit binatang?

PD: Jangan panggil kulit binatang, dahsyat awak ini. (Ketawa). Bahan yang digunakan untuk membuat wayang kulit ini, ‘gambar’ bukan buat wayang kulit, buat ‘gambar’ wayang kulit. Istilah guna baik-baiklah. Ialah biasanya daripada dua jenis, sejarah awal tidak perlu lah ya, sekarang ini *je* [sahaja]. Daripada dua bahan, satu kulit kambing, dan yang kedua ialah kulit lembu. Kulit kambing ini biasanya kita gunakan untuk watak-watak kecil. Dan kulit lembu ini kita gunakan untuk watak-watak besar. Dan pada tahun *dua ribu dua belas* [2012], saya telah memasukkan elemen baru dalam pembuatan wayang kulit menggunakan ‘PP’ [jenama plastik] dipanggil plastik macam awak tengok itu semua plastik *tu* [itu] ‘PP’ [jenama plastik] (sambil menunjuk wayang kulit ‘PP’). Hanya saya sahaja di Malaysia ini yang menggunakan ‘PP’ [jenama plastik] pada tahun *dua ribu dua belas* [2012]. Dan saya buat itu bukan kerana untuk saya *nak* [hendak] memecahkan tradisi, tidak, tetapi atas permintaan oleh pelancong-pelancong dari Australia, *North America* [Amerika Selatan], yang tidak boleh bawa balik wayang kulit dalam bentuk belulang. Sebab negeri mereka *custom act* [peraturan kastam] dia, tidak boleh bawa balik belulang ini kedalam negeri. Dia kata “*can you do something for me?*” [Boleh awak buat sesuatu untuk saya?] Selepas saya fikir, selepas saya bercakap dengan

kawan saya, kita *try* [cuba] plastik jenama 'PP' [jenama plastik]. So [Jadi] saya *try* [cuba] dan boleh. So [jadi] saya buat lah. Dan bila *diaorang* [mereka] datang, "*do you have characters not on rawhide?*" [Adakah awak ada watak yang tidak dari belulang?] Saya kata ada lah, 'PP' [jenama plastik]. So [Jadi], *because* [kerana] pelancong yang datang sini dia membeli, jadi membeli, kita kena memenuhi lah cita rasa dia itu-.

MA: Berapa satu 'gambar' itu dijual?

PD: Saya ada dua jenis , saya jual wayang kulit satu *performing size* [saiz persembahan] lebih kurang *dua* [2] kaki setengah maksima tinggi, kemudian saiz *souvenir* [cenderahati], cenderahati, lebih kurang *lapan* [8] inci ataupun *dua belas* [12] inci . Yang itu saya jual *lapan puluh ringgit* [RM80] yang M saiz, saya namakan M, *souvenir* [cenderahati] saiz ini ataupun M saiz. Saya jual *lapan puluh ringgit* [RM80]. Untuk *retail for tourist* [secara runcit kepada pelancong] lah. Tetapi untuk pemborong yang datang yang jual buka kedai itu. Itu harga lain la, tu rahsia saya lah (ketawa). Mesti lah lebih murahkan, sebab *diaorang* [mereka] *tu* [itu] *nak* [hendak] meniaga. Kemudian saiz *performing size* [saiz persembahan]. *Performing size* [saiz persembahan] itu semurah-murahnya *dua ratus ringgit* [RM200], semahal-mahalnya *satu ribu ringgit* [RM1000] pun ada. *Tapi* [tetapi] *average* [sederhana] nya diantara *satu ratus lima puluh ringgit* [RM150] ke *lima ratus ringgit* [RM500], satu 'gambar'. Contohnya, macam Sri Rama, Sri Rama *ni* [ini] sampai *enam ratus ringgit* [RM600] pun boleh jual, Pokok Beringin kadang-kadang *satu ribu ringgit* [RM1000] lebih pun ada orang beli.

MA: Bagaimana dengan proses membuat 'gambar'?

PD: *You* [awak] tengok dekat luar lah (ketawa). Kami membuat lah. Biasanya kulit belulang *tu* [itu] kami beli yang *raw* [mentah] *tu* [itu], yang masih berbulu *tu* [itu]. Ada proses yang dilakukan mencuci, membersihkan sehingga jadi belulang yang tiada bulu dan *transparent* [lutsinar]. Bila yang *transparent* [lutsinar] ini, kita akan ukur saiz watak yang kita *nak* [hendak], kita potong. Ambil gambar di sana lah nanti (sambil menunjukkan tempat pembuatan ‘gambar’ wayang kulit), (ketawa) tempat proses membuatnya. Pergi ambil gambar disitu nanti saya tunjuk dekat *you* [awak]. Dia ada *step* [cara] satu, dua, tiga, hingga ke ikat tali semua lah. Ukur ‘gambar’ je [sahaja] yang senang. *Ok* [habis] proses pembuatan.

MA: **Apa yang menentukan corak sesuatu ‘gambar’?**

PD: Dia wayang kulit asli Kelantan ni, dia daripada generasi yang ke *lima* [5] atau ke *enam* [6] hingga sekarang, dari segi dia punya kerangkanya tidak berubah. Saya akan *proof* [buktikan] pada *you* [awak] nanti kerangka ini tidak berubah, yang berubah dari segi *design* [corak] dalaman, dari segi bunga, ukiran, kerangka asalnya tidak berubah. Kalau ini lah bentuknya, dulu pun itu, cuma di *upgrade* [naik taraf] lah. *Tapi* [tetapi] format dia tidak berubah, bentuk dia *tak* [tidak] berubah, Cuma lukisan didalam, ukiran *design* [corak] dalam tu berubah, kemudian material tu berubah. Dulu material, bila letak di bayang hitam, putih sahaja. Sekarang sudah keluar *colour* [warna]. Sebab kualiti belulang tu, kalau *you* [awak] tengok plastik lagi terang di bayangnya.

MA: **Berapa kos untuk membuat ‘gambar’, satu ‘gambar’?**

PD: Dia kalau saiz main ni, dia berbeza, kalau watak-watak, seperti Sri Rama, Sutra Dewi, Rawana, watak-watak utama kos membuat dia sampai *satu ratus ringgit*

[RM100] lebih. Tengok lah, kalau plastik ke kadang-kadang *satu ratus lima puluh ringgit* [RM150] upah saya. Sebab *tu* [itu] mahal. Sebab dia ambil lebih kurang *tiga* [3] ke *empat* [4] hari untuk siapkan *satu* [1]. *So* [Jadi], kalau orang bekerja dapat gaji *dua puluh ringgit* [RM20] sehari. Mati dengan anak *empat* [4] ke *lima* [5] dekat rumah. Jadi bila kita *nak* [hendak] beli wayang kulit kita kata orang jual *tiga ratus ringgit* [RM300], “oh mahalnya!” Buat sendiri lah.

MA: Itu kos untuk ‘gambar’, berapa kos untuk satu persembahan?

PD: Kita ambil *standard* [kebiasaan] lah. Yang dipersembahkan di Gelanggang Seni. Yang mana saya *tak* [tidak] pernah main pun di *Gelanggang Seni* [tempat persembahan tradisional dimainkan] ini. Ialah *tiga ratus enam puluh ringgit* [RM360] satu malam, *which is* [iaitu] bagi saya terlalu murah dan terlalu menganiaya aktivis ini. Saya hanya *perform* [mempersembahkan] luar daripada Kelantan. Ataupun di Kelantan mengikut *standard* [harga biasa] saya. *If they cannot pay as what I want, I don't perform* [jika mereka tidak boleh bayar bagaimana yang saya mahukan, saya tidak akan melakukan persembahan]. Macam *I* [saya] pergi Sabah contohnya, *you* [awak] *supply* [bekalkan] *belaka* [semua] makan, minum, kapalterbang semua sekali, *and then one performance you have to pay me* [dan seterusnya satu persembahan awak perlu membayar saya] *enam ribu lima ratus ringgit* [RM6500] satu *performance* [persembahan], *you* [awak] *nak* [hendak] dua, *you* [awak] *double* [dua kali ganda], atau *I* [saya] bagi *four thousand* [empat ribu ringgit][RM4000]. *If you willing you pay, if you don't want we don't go* [kalau awak mahu awak bayar, kalau tidak mahu, kami tidak pergi]. Sebab saya kena fikir saya punya *musician* [pemuzik] tinggal kerja sebab kena pergi, walaupun pergi main satu malam, berapa hari dia kena pergi? *Tiga* [3] hari tidak? Pergi sehari,

duduk sehari, balik sehari, *tiga* [3] hari. Dia kerja sini pun jadi kuli rumah batu pun, lima *puluh ringgit* [RM50] sehari. Kalau tukang ni *lapan puluh ringgit* [RM80] ke *satu ratus ringgit* [RM100]. Takkan pergi sabah boleh *satu ratus riya* [ringgit] [RM100] juga. Pergi sabah dari KL *dua ratus ringgit* [RM200] sehari. Makan kena tanggung hotel semua bagi, kalau hotel sendiri, makan sendiri, itu saya takkan pergi lah. Bukan saya kata saya ego, bukan saya kata saya jual mahal, tidak. *If u don't value yourself who is going to value you?* [Kalau awak tidak menghargai diri awak, siapa lagi?]. *We need* [kita perlukan] satu nilai, kalau kita tidak ada nilai, orang takkan menilai kita. *You* [awak] fikir *you* [awak] pergi main Gelanggang Seni *you* [awak] bawa *sepuluh* [10] orang pemuzik, tolak *transport* [kenderaan] tolak minyak, takkan *you* [awak] dapat *dua puluh ringgit* [RM20] *semalaman* [satu malam]. Untuk belajar saya *train* [latih] lah. Sekarang ini pemuzik yang ada dimasa ini baru *lapan* [8] bulan *training* [latihan]. *Lapan* [8] bulan baru hanya mencapai tahap *enam puluh percent* [peratus] [60%]. *Dua* [2] tahun atau *satu* [1] tahun *setengah* [enam bulan] untuk mencapai tahap untuk menjadi pemuzik wayang kulit yang terbaik. *You all ready* [kamu semua sedia] *nak* [hendak] main *tiga puluh dua* [32] lagu. *So* [jadi] bila *you* [awak] pergi buat persembahan, orang bayar *dua puluh ringgit* [RM20] seorang. Tidak berbaloi. *So* [jadi] macammana anak-anak muda macam *you* [awak] ini, esok-esok “eh saya *nak* [hendak] main wayang kulit, *nak* [hendak] jadi pemuzik”. *I* [saya] kata boleh, *you* belajar *dua* [2] tahun, bila sudah belajar *dua* [2] tahun pergi main *dua puluh ringgit* [RM20] *semalaman* [satu malam]. Baik *you* [awak] pergi kerja rumah batu, pergi jadi kuli sikul semen dapat *lima puluh ringgit* [RM50] sehari. Bukan untuk saya, saya mahu semua pengiat-pengiat seni tradisional ini diberi satu penilaian yang sewajarnya, bukan melampau, sewajarnya. *If you can pay to Siti Nurhaliza for three* [3] *songs for ten thousand*

ringgit [RM10, 000] *without expenses* [Jika awak boleh bayar kepada Siti Nurhaliza untuk *tiga* [3] lagu untuk *sepuluh ribu ringgit* [RM10, 000] tanpa perbelanjaan], kenapa dia tidak boleh bayar untuk *sepuluh* [10] orang untuk *sepuluh ribu ringgit* [RM10, 000]. Sama sahaja. Ini sepuluh, ini seorang. Kenapa? Sebab masyarakat terlalu meletakkan *value* [nilai] yang tinggi bagi jenis manusia begini, tetapi manusia yang begini, ini adalah khazanah budaya bangsa, kalau tidak ada golongan ini, hanya tinggal kenangan. Ada Mak Yong? Ada. Ada Kuda Kepang? Ada. Siapa main? *Takde dah* [sudah tiada]. Sebab bila panggil Kuda Kepang main, “*dua puluh ringgit* [RM20] boleh?” Contoh. Siapa *nak* [hendak] main. *Dua puluh ringgit* [RM20] *satu* [1] jam. Main Kuda Kepang penat. *Dua* [2] jam atau *satu* jam setengah [1 ½ jam], *tujuh* [7] orang. Dapat *tiga puluh ringgit* [RM30] seorang. Kalau satu persembahan *tiga ratus ringgit* [RM300] seorang, orang akan *appreciate* [menghargai], *nak* [hendak] main. Ini nilai, estetika kena ada.

TAMAT BAHAGIAN 3

BAHAGIAN 4: PENGALAMAN KERJAYA PAK DAIN

MA: Jadi, apa yang mendorong Pak Dain mencebur dalam persembahan wayang kulit?

PD: Saya tidak ada benda yang mendorong, cuma benda itu datang mengejut, saya rasa *effect* [kesan] *nak* [hendak] belajar wayang kulit, itu jelah, sebab saya dilahirkan di perkampungan atau daerah dimana wayang kulit asalnya disini. Diseluruh masyarakat di daerah Tumpat ini, maknaya dari seberang sungai dari kota bahru kearah sini, memang wayang kulit *fans* [peminat], orang minat, orang tahu wayang

kulit, maka saya belajar pun tidak hairanlah, sebab merupakan darah daging hidup orang disini. Itu *je* [sahaja] lah.

MA: Jadi sejak bila?

PD: Saya mula belajar pada tahun *sembilan belas lapan puluh* [1980], bukan *lapan belas lapan puluh* [1880]-(bunyi kenderaan).

MA: Boleh cerita sedikit tentang halangan-halangan semasa mula berkecimpung?

PD: Pada mula-mula sekali bila saya *nak* [hendak] belajar wayang kulit, orang kata saya gila. *It is a fact* [itu adalah fakta] lah. Masa itu saya cikgu, ada pula cikgu *nak* [hendak] main wayang kulit, *which is very stupid* [adalah sangat bodoh]. Pertamanya *my wife* [isteri saya], yang keduanya *my father in law* [bapa mertua saya], *my parents in law* [ibu bapa mertua] dan kawan-kawan. “Tolol, dia kata dia *nak* [hendak] main, bodohlah” kata mereka. *To them* [kepada mereka] wayang kulit ini dimain oleh masyarakat yang rendah dan bila saya kata saya *nak* [hendak] main, *so* [jadi], termasuk *my wife* [isteri saya] pada masa itu, termasuk saya punya *mok* [emak], *pak* [bapa] mertua kurang senang. Jadi saya kata *this is what I want, so I want to learn I* [ini yang saya mahukan, jadi saya mahu belajar, saya] belajar lah. *So* [jadi], mereka menarik muka yang tidak berapa menyokong, kecuali yang menyokong saya ialah *my granma* [nenek saya], arwah ayah saya dan emak saya. “Kamu *nak* [hendak] belajar, belajar lah, main”. *So* [jadi], *taking the support from my parents* [jadi, dengan mengambil sokong daripada ibu dan bapa], saya belajar lah, *I don't care what people want to say about me* [saya tidak kisah apa orang hendak bercakap tentang saya], *you* [awak] *nak* [hendak] kata apa kata lah, lantak *you* [awak] lah. Saya belajar. Itulah dugaan yang pertama lah.-Bila saya belajar *tu*

[itu], macam-macam la orang kata, “tidak malu cikgu tua macamni”, macam-macam lah. “Takde [tidak ada] *kije* [kerja] lain”. Dan sesetengah pada masa itu, tahun *lapan puluhan* [80’an] ini orang *dah* [sudah] mula pakai tudung, ingat. *So* [jadi], sebelum ini orang tidak memakai tudung, orang Kelantan ini, orang Melayu, orang perempuan. *Toksah dok* [Tidak payah] cakap lah! Bohong. Orang Kelantan warak *tahun lapan puluhan* [80’an] keatas baru. Betul! Pergi tanya datuk nenek *you* [awak]. Tahun bawah *lapan puluh an* [80-an], *tujuh puluh an* [70-an], *perempuan semua rambut* [tidak memakai tudung], baju ketat, *Saloma* [Isteri kepada P.Ramlee, pelakon dan penyanyi perempuan terkenal pada masa itu] ya contohnya. Pada tahun *lapan puluh an* [80-an] keatas barulah mula *element* [unsur] Islam masuk, pakai tudung, dan pada masa itulah orang kata saya ini jahil, “oh, main benda-benda maksiat” sebab mereka mula bertembung dengan Islam. Bagi saya Islam, Islam. Ini bagi saya bukan maksiat. *I love to the art, so I learn the art* [saya suka kepada seni, jadi saya pelajari seni]. *I don’t disturb you* [saya bukan kacau awak], saya bukan merosakkan imej, saya bukan syirik, *I don’t believe in such a bloody thing* [saya tidak percaya kepada benda mengarut]. Saya *nak* [hendak] belajar *art* [seni], saya belajar lah.- Adalah seorang pensyarah *kata* [cakap] saya, tidak padan dengan tua pada masa itu, *nak* [hendak] main, maksiat lagi, *tapi* [tetapi] saya *carry on* [teruskan] lah, kerana itu yang saya hendak.

MA: Belajar dahulu dengan siapa?

PD: Guru saya tiga orang. -*Introduction* [pendahuluan] Pak Hamzah, Hamzah Awang Amad. Yang dikenali juga sebagai Pak Hamzah. Kemudian, yang *fulltime* [sepenuh masa], ialah dalang yang lagi veteran dari Pak Hamzah, nama Jusoh Hasan. Atau pun orang panggil Che Wa. Kemudian, yang ketiganya, Hassan Omar Kedai Buluh,

dia *tiga* [3] orang ini lengkap-melengkapi. Saya belajar ini, - bukanlah tiga orang ini datang serentak. Dia melengkapi. Saya sudah kenal Che Wa, Jusoh Hassan ini, dia sekampung, lebih kurang *dua* [2] kilometer dari rumah saya, saya *dah* [sudah] kenal rapat dengan dia, *tapi* [tetapi] dia Dalang yang *famous* [terkenal] pada masa itu, setelah arwah Tok Wan *dah* [sudah] mati dialah yang paling *famous* [terkenal] pada masa itu. Pak Hamzah ini, dia hanya *famous* [terkenal] diluar sahaja, sebab dia adiguru di *USM* [Universiti Sains Malaysia]. *Local* [tempatan] ini dia kurang *famous* [terkenal]. Yang lebihnya dia. Saya baik dengan Che Wa ini, *tapi* [tetapi] saya tidak berani *nak* [hendak] belajar dengan dia, sebab dia, selalu keluar, pergi main sana, pergi main sini. *So* [jadi], Pak Hamzah ini, dia duduk di *USM* [Universiti Sains Malaysia] *sepuluh hari* [10] hari , dia balik rumah *tiga* [3], *empat* [4] hari, seminggu, jadi banyak ruang. *So* [jadi], mukadimah hendak belajar itu saya bertemu dengan Pak Hamzah dahulu. *So* [jadi], motivasi, semua sekali, sokongan moral, Pak Hamzah yang memberi. Cuma dia tidak boleh buat fokus *fulltime* [sepenuh masa] lah, sebab dia terlibat dengan ahli *USM* [Universiti Sains Malaysia]. Dia kata “kalau engkau boleh cakap dengan Che Wa”, dia panggil Che Wa juga, “Kalau dia *nak* [hendak] ajar”, dia akan *support* [sokong] lah. Masa dia balik daripada *USM* [Universiti Sains Malaysia], dia akan datang untuk mengajar. Jadi, saya dengan Pak Hamzah ini pergi jumpa lah dengan Che Wa ini. Mujurlah dia sanggup. *Takpelah* [tidak mengapa] kalau masa tidak *okay* [sesuai]. *So* [jadi], *introducer* [pengenal] sudah ada, pengajar sudah ada, *material* [bahan-bahan] saya tidak ada pula. Mukadimah, mula-mula itu saya beli wayang kulit lebih kurang dalam *satu ribu ringgit* [RM1000], dengan alat muzik, *tapi* [tetapi] saya ini tidak minat wayang kulit itu sebab terlalu tidak cantik, maka saya kecewa, saya dekat sebulan saya berhenti. Saya tidak mula lagi belajar. Akhirnya, saya bertemu dengan Hassan Omar kedai

buluh ini. Saya cerita pada dia, orang yang memberi sokongan pada saya, Pak Hamzah, Che Wa, *diaorang* [mereka] kenal semua. Maka Hassan ini kata “ok lah, akupun sudah tidak mahu bermain wayang kulit, kau ambil wayang kulit, kau ambil alat aku, kau main”. *Asalkan betul dua orang ini*— — — [Pak Hamzah, Che Wa]. *So* [Jadi], saya pun buat panggung dirumah emak saya, *so* [jadi] alatan wayang kulit Hassan yang bagi, pengajar ianya Che Wa, *motivation* [motivasi] pertamanya ialah Hamzah. Pengajarannya saya diajar oleh *tiga* [3] orang ini. Maknanya, *all the time* [setiap masa] Che Wa, Pak Hamzah kalau dia *free* [lapang], dia balik *mari* [datang] *so* [jadi] saya belajar, Hassan ini, sebab dia duduk Kedai Buluh jauh, bila dia *free* dia datang. (Ketawa). Memang *tiga* [3] orang itu mengajar saya dengan masa yang berlainan lah. *Tapi* [tetapi] *all the time* [sepanjang masa] Che Wa. Sebab itu saya cakap, saya belajar dua, tiga orang, sebab *related* [berkaitan]. Tanpa tiga ini saya tidak ada apa-apa. *I learn from this* [saya belajar daripada] tiga guru-.

MA: Bila pertama kali bermain wayang kulit?

PD: Wayang kulit ini, bukan terus main. Kita kena ada proses permohonan hendak menjadi pelajar. Persetujuan kepada guru-guru yang hendak mengajar kita. Itu konsep. Kita panggil *registration* [pendaftaran]. Kalau dekat universiti dia ada pergi buat *registration* [pendaftaran]. Kemudian dia ada pula format jadual. Bila kita disuruh daftar, kita ada *upacara menurun* [upacara yang dilakukan masyarakat dahulu untuk menurunkan ilmu], macam buat kad matrik lah! , pelajar buat kad matrik untuk belajar. Masa kita sudah diperturun itu, kita tidak main lagi, kita tidak pandaikan, guru kita akan bawa, kita tengok cara dia main, kemudian dia cakap elemen muzik, muzik itu untuk ini, itu untuk ini. Banyak proses itu, banyak teori, tetapi bukan teori dengar tetapi dengan dengar, kita memerhati, melihat. *So* [jadi],

mungkin *tiga* [3], *empat* [4] bulan barulah kita mula. Mula-mula ini, pegang wayang macam ini, gerakkan tangan, buka tubuh, pakai ini (sambil menggayakan gerak tubuh semasa melakukan persembahan). Dia ajar semua konsep, kaedah itu kita faham semua. Mukadimah kita belajar ini, *step* [langkah] yang kedua kita belajar ini, belajar ini. *So, all together to qualified* [Jadi, semua sekali untuk berkelayakan], saya mengambil masa *dua* [2] tahun. - Macam lah saya mengajar seorang_untuk pelapis saya. Sudah *tujuh* [7] bulan baru *fourty percent* [empat puluh peratus] [40%]-.

MA: Jadi, dimana biasanya tempat melakukan persembahan?

PD: Sebenarnya, saya ini tidak bergerak cergas dalam wayang kulit ini sebenarnya. Bila saya *qualified* [berkelayakan], saya mendapat *accreditation* [akreditasi], pengizahan sebagai seorang Dalang, dia ada *ceremony* [majlis] dia lah. Graduasi yang kamu hendak terima skrol itu, konvokesyen. Saya dulu konvokesyen cara saya lah, cara tradisi. Saya tidak begitu aktif sebab kerja. Cuma masa belajar itu saya ada kawan seorang lagi namanya Jusoh Mamat, dia ini tidak *graduate* [graduasi], dia belajar *half way* [separuh jalan]. Dia tidak hendak di akreditasikan, maka dalam jurai wayang kulit dia tidak boleh terletak dibawah jurai lah, walaupun dia main wayang kulit persembahan dia terletak dibawah pemain, *he is a performer* [dia ialah pemain], bukan *Puppeteer* [Dalang] sebab dia tidak ada graduasi, dia ada sistem dia lah. *So* [jadi], dia ini lah yang main, daripada tahun *sembilan belas lapan puluh lima* [1985] bila kita buat persembahan di Kota Bharu, di *KL* [Kuala Lumpur], dimanamanya serata Kelantan ini, kemudian keluar negara pun. Biasanya, Jusoh Mamat inilah yang menjadi Dalangnya, saya tidak main sebab saya kadang-kadang hendak pergi tidak boleh, berurusan kerja. *So* [jadi] dia. Saya hanya mencari *contact*

[hubungan untuk mendapatkan persembahan]. *Start* [mula] pada tahun *sembilan belas lapan puluh tiga* [1983], saya bergiat cergas dalam bidang kebudayaan dalam negeri Kelantan, saya jadi bendahari kepada *Badan Seni Budaya Kelantan* [BASNIDA]. Saya menjadi jurulatih kepada beberapa pasukan tarian di Kelantan, dramatari dan tarian. Saya menjadi jurulatih tetapi tidak aktif, kerana saya koreografi muzik dengan pelakon misalan, *diaorang* [mereka] *train* [melatih] dramatari, tarian macam ini, muzik mana yang masuk, saya akan cakap, pemuzik saya akan buat, *so* [jadi] jurulatih itu yang akan *coordinate* [menyelaras], saya hanya memberi, untuk itu, untuk ini.- Sehingga tahun *sembilan belas sembilan puluh* [1990] rasanya. Selepas itu saya berhenti lah, saya tidak sempat, tidak boleh. Selepas itu, aktiviti wayang kulit ini disambung oleh kawan saya, Jusoh Mamat. Saya hanya bergiat balik pada tahun *dua ribu tiga* [2003] bila ditukar balik ke Kelantan. Saya berhenti pada tahun *sembilan belas sembilan puluh* [1990] lebih kurang *sepuluh tahun* [10] lebih.-Kerana kekangan kerja saya ditukar ke Kuala Lumpur. Banyak lah, banyak. *Payah* [susah] lah, bukan saya tidak mahu tetapi kerana kekangan kerja. Pada tahun *dua ribu tiga* [2003] saya kembali balik barulah saya bergiat hingga sekarang.

MA: Kalau pasal tokoh yang menjadi idola?

PD: Dia inilah (sambil menunjukkan gambar), Jusoh Hassan. Dia merupakan jurai, - yang ke *sepuluh* [10] kalau dalam hiraki Wayang Kulit Tradisional Melayu Kelantan dia dalam hiraki yang ke *sepuluh* [10] selepas Tok Awang Lah. Kemudian, selepas dia, Pak Hamzah, selepas Pak Hamzah, Sulaiman, selepas Sulaiman tidak ada, saya akan tunjuk gambar nanti, saya yang ke *tiga belas* [13]. Sekarang ini generasi Wayang Kulit Melayu Asli Kelantan ataupun wayang kulit

tradisional, yang berhiraki, *nak* [hendak] hiraki ini kena ada proses tadi lah, graduasi. *The last* [yang terakhir] ialah saya yang ke *tiga belas* [13]. Pemain wayang kulit ramai, tetapi mereka ini tidak graduasi. Saya rasa dialah, Jusoh Hassan. *You* [awak] tanyalah semua orang dalam jajahan *Tumpat* [nama daerah di Kelantan] ini, dalam wayang kulit asli, *you* [awak] tanya siapa pun, _kalau *you* [awak] tanya *Nik Mat* [merujuk kepada penduduk daerah Tumpat] ke, *you* [awak] tanya Cina Tein [merujuk kepada penduduk daerah Tumpat] ke, *he is the best* [dialah yang terbaik]. Setelah Tok Awang Lah. Sebab *dia stand number ten* [berdiri dinombor sepuluh]-.

MA: Ada pernah bekerjasama dengan dia?

PD: Dia guru saya, *at the end of his age* [diakhir hayat dia], dia mati dalam *lapan puluh* [80] tahun lebih, akhir-akhir banyak saya diminta untuk ganti dia. Misalkata orang panggil *dua* [2] *tiga* [3] malam, kadang-kadang malam pertama *tu* [itu], dia *tak* [tidak] boleh main, dia batuk. *At the end* [diakhir] itu biasalah, sebagai seorang Dalang, bila orang panggil, orang jemput, dia akan cuba, tetapi kelemahan fizikal menyebabkan dia boleh *half way* [separuh jalan]-.

MA: Adakah Pak Dain mempunyai persaingan dari pihak lain?

PD: Bagi saya tidak wujud perkataan persaingan. Bagi saya sesiapa yang menjadi Dalang dalam wayang kulit-- (bunyi kenderaan) ini adalah pencinta seni wayang kulit dan saya mengharapkan masing-masing satu harapan sahaja, *be a real master puppeteer* [jadilah Tok Dalang yang sebenar] jangan jadi Dalang tiru. *You* [awak] kena ada proses graduasi, jangan jadi *performer* [pemain], Sabri Yunus [pelakon, pelawak, pengacara di Malaysia] dia *performer* [pemain], *you* [awak] boleh jadi *performer* [pemain], saya ajar *you* [awak] *tiga* [3] hari, *you* [awak] tahu muzik,

bercakap ikut sedap. Tetapi, bagi saya, setiap Dalang ini ialah pencipta seni, dan harapan jangan jadi hanya Tok Dalang atau *performer* [pemain] tetapi tidak mengetahui nilai ataupun, *is not knowledgeable!, I want if you want be a puppetter, you must be graduated as a puppetter and be knowledgeable*. [Yang tidak berilmu! saya mahu jika awak mahu jadi Tok Dalang, awak harus bergraduasi sebagai Tok Dalang dan harus berilmu].

MA: Ada diantara ahli keluarga yang mewarisi bakat?

PD: Adik Saya, sekarang ini *trainees* [pelatih] sebagai Tok Dalang, saya mengajar dia.

MA: Berapa umur dia?

PD: Saya tidak ingat dalam *empat puluh* [40] lebih. – Nama dia Sa'ari bin Othman. Saya anak tunggal daripada ibu bapa yang sama. Adik ini, emak dengan ayah saya bercerai semasa saya umur setahun. *So* [jadi], *different mother* [belainan emak] lah dia ini--.

MA: Bagaimana membahagikan masa kerjaya wayang kulit ini dengan *profession* [pekerjaan]?

PD: Saya main wayang kulit ini *semalam* [satu malam]. Jadi tidak begitu terlibatlah, dia tidak begitu mengganggu saya punya *profession* [pekerjaan]. Kecuali apabila saya tidak berada didalam negeri, maka dalam situasi yang berikut, saya mengutamakan kerjaya saya lah. Oleh sebab itulah, saya cakap pada tahun *sembilan belas lapan puluh lima* [1985] itu, banyak *performance* [persembahan], banyak aktiviti wayang kulit ini, saya serahkan kepada kawan saya. Jusoh Mamat, dia yang mendominimasikan persembahan tahun *sembilan belas lapan puluh lima* [1985]

hingga ke tahun *dua ribu* [2000] sebenarnya. Sebab tahun *sembilan belas sembilan puluh* [1990] saya berhenti, dan pada tahun *dua ribu tiga* [2003] baru saya mula, banyak *tu* [itu], dekat belasan tahun. Dia yang mendominimasikan, saya hanya *get contact* [mendapatkan hubungan untuk persembahan] sahaja. *Nak* [hendak] main sini, *you* [awak] buat, *nak* [hendak] main sana, *you* [awak] buat—.

MA: Apakah cabaran untuk melakukan atau memulakan sesuatu persembahan wayang kulit?

PD: Dia begini, *becoming a qualified puppeteer* [menjadi Dalang yang berkelayakan] ini, kita tidak ada banyak masalah, kita akan ada *our own musician* [pemuzik kita sendiri], alatan, kita ada semua, itu biasanya Dalang yang *qualified* [berkelayakan] dia akan ada benda ini. Sebab dalam masa kita belajar itu, kita sudah ada *target* [sasaran], kita sudah ada format, *tapi* [tetapi] *you* [awak] sebagai *performer* [pemain], *you* [awak] tiru, dia akan jadi masalah, *you* [awak] kena cari siapa, kena panggil orang, biasanya masalah-masalah yang selalu berlaku ialah ketiadaan pemuzik, ketiadaan ‘gambar’, ketiadaan peralatan, dan ketiadaan tempat untuk latihan. Ini empat masalah yang selalu berlaku. Macam saya, saya ada tempat, saya melatih pemuzik, kalau saya tidak ada pemuzik, saya latih, sebab dari tahun *dua ribu tiga* [2003] hingga sekarang saya sudah *train* [latih] dua *group* [kumpulan]. *Group* [kumpulan] yang pertama saya lepaskan mereka jadi *freelance* [bebas] dan yang kedua ini kekal dengan saya. *To me* [kepada saya], tiada masalah. Cuma masalahnya mungkin lah, persembahan wayang kulit sekarang sudah hampir-hampir mati. Tidak dijemput, tidak dipanggil, kecuali di Gelanggang Seni. Itu tidak *bother* [mengganggu] saya, itu tidak mengganggu saya, sebab saya wayang kulit ini, saya mencintai wayang kulit, bukan cinta hendak persembah, lain. Saya mencintai nilai

seni wayang kulit itu, maka dengan sebab itulah saya buat galeri. Ada jawabannya, akan ditanya kemudian, jadi jangan ditanyalah dua kali. (Ketawa). Maka, oleh kerana rasa cinta, dan saya tahu wayang kulit ini akan mati pada suatu hari nanti, akan mati, tidak mati lagi, sebab sekarang ini sudah sampai kezaman malapnya. Persembahan sudah tidak ada, tidak diminati, dan hanya ada di Gelanggang Seni sekali seminggu. Maka, saya diatas kesedaran itu, saya menubuhkan galeri. Jadi penubuhan galeri ini ialah merupakan satu inisiatif saya untuk mengekalkan nilai estetika wayang kulit ini untuk generasi akan datang. Walaupun tidak ada persembahan, *you* [awak] boleh tengok dari segi sejarah, dari segi gambar, dari segi peralatan, dari segi *audio* [rakaman bunyi], *CD* [compact disc], *VCD* [video compact disc], *everything is there* [semuanya disitu] lah. *Complete about* [Lengkap mengenai] wayang kulit, *is here in my gallery* [disini dalam galeri saya], kecuali persembahan, mungkin kalau saya tidak ada, mungkin tidak ada lah. Ini bukan sekarang, untuk *dua puluh* [20] tahun lagi. Tetapi sekurang-kurangnya *diaorang* [mereka] datang sini, dia boleh tengok. Saya akan lengkapkan lagi galeri saya ini, sejarah orang buat, apa semua sekali, *so* [jadi] *it is a gallery* [ia adalah sebuah galeri] lah.

MA: Bagaimana Pak Daim mengkomersialkan wayang kulit?

PD: Saya *tak* [tidak] komersial wayang kulit saya. Kalau *you* [awak] kata saya komersial saya *bisneskan* [meniagakan] wayang kulit *ni* [ini]. Saya buat galeri ini, objektif saya *is sincerely from my heart* [ikhlas dari hati saya] ialah untuk *revive* [memulihkan], untuk mengekalkan, untuk jangka panjang satu seni, apa satu khazanah wayang kulit tidak akan hilang. *This is a center, where times come people need to know about shadow play, this is a place* [ini adalah pusat dimana apabila

tiba masa orang ingin tahu tentang wayang kulit, ini adalah tempatnya]. Itu saya punya objektif, tetapi, *by God blessing* [dengan izin Tuhan] bila saya buat benda *ni* [ini] so, *tourist* [jadi, pelancong] datang, itu datang, ini datang. Kemudian Kementerian *KEKWA* [Kementerian Kebudayaan, Kesenian dan Warisan Negara] Kementerian Pelancongan Kesenian Kebudayaan memberi sokongan. *Tourism* [pelancong] beri sokongan. *It become* [ia menjadi] apa orang panggil jadi macam *famous* [popular]. *So tourist keep coming. Local university* [jadi pelancong terus datang . Universiti tempatan] semua. *That is blessing lah, this is not a commercial* [itu dengan izin Tuhan, bukan komersial]. Kalau *commercial I charge you* [kormesial, saya kenakan bayaran kepada kamu]. *I tak charge* [saya tidak kenakan bayaran]. Cuma *I* [saya] *wat* [buat] kotak situ. *You* [kamu] nak bagi berapa *it's up to you* [terpulang pada kamu] lah. *Tapi* [tetapi] bila *orang putih* [orang asing] datang, kadang kadang dia bagi duit. Kadang- kadang dia beli wayang. Jadi, hasil pada itulah saya boleh beri duit kepada pekerja saya sebab *diorang* [mereka] bergaji yang boleh menyebabkan saya *ni* [ini] tidak terpaksa banyak keluar duit saya sendiri. *Tapi* [tetapi] *to start* [peringkat permulaan] sehingga setakat ini *I spend my own money* [saya keluarkan duit sendiri]. So [jadi] jangan kata saya komersial ya, (ketawa) saya tak komersialkan, *tapi* [tetapi] dengan kurnia Tuhan *tu* [itu] benda ni jadi *gitu* [begitu] jadi janganlah *famous* [popular] sangat, jadi dikenalilah. *Famous ni* [popular ini] takut orang kata *glamour* [tersohor] pula, saya *taknak* [tidak mahu]. Dikenali sebagai satu *niche* [tempat] pelancongan. Tu je, *it becomes a niche* [tempat] pelancongan

MA: Adakah Pak Daim pernah muncul di kaca tv (televisyen) atau siaran radio?

PD: Oh banyaklah, *TV3, TV9* [saluran televisyen di Malaysia], *RTM* [Radio Televisyen

Malaysia], *magazine* [majalah], banyaklah berpuluh puluh *tak ingat dah* [sudah tidak ingat]. *Ni coming* [ini akan datang] bulan Mei *ni* [ini] pun mungkin *RTM* [Radio Televisyen Malaysia] akan keluar lagi. *MHI* [Malaysia Hari Ini]. *Majalah 3* [rancangan dokumentari di Malaysia], *tak* [tidak] ingatlah saya, Cuma *hok* [yang] ada *tu* [itu] ada buku banyaklah.

TAMAT BAHAGIAN 4

BAHAGIAN 5: WAYANG KULIT PEPERANGAN BINTANG

MA: Boleh cerita sedikit pasal wayang kulit tentang Peperangan Bintang?

PD: Boleh.

MA: Siapa memperkenalkan idea?

PD: Dia *gini* [begini], saya— oleh kerana saya ini ada *website* [laman sesawang], saya ada *web pages Facebook* [laman web sosial]. Jadi dalam saya *duk* [sedang] mempromosikan galeri saya dalam *websites* [laman sesawang] saya semua sekali *tu* [itu], tiba tiba ada kawan saya *add* [menambah sebagai rakan di dalam laman sosial] saya dan dia kata *one friend* [seorang kawan] yang mempunyai idea untuk membuat *Star War fictions shadow play* [Wayang Kulit Fiksyen Peperangan Bintang]. Jadi nama dia ini Mr Chuo, ataupun lebih dikenali sebagai Tintoy [nama samaran] *so* [jadi] saya kata biar betul *ni* [ini]? *So* [jadi] dia bagi dia punya *Facebook* [laman web sosial] *so* [jadi] saya *add* [berkawan di laman sosial] lah, untuk bercakap cakap lah, *so* [jadi] kita bercakap-cakap. *So* [jadi] saya pun lihat dia punya cara *tu* [itu] ada kemunasabahannya, *so we meet* [jadi kami berjumpa], berjumpa di *KL* [Kuala Lumpur]. *You* [kamu] boleh tengok gambar dia ada (menunjuk ke arah buku di meja). *He is very young* [dia masih muda] dalam *forty* [empat puluh tahun] [40

tahun] umur. Kemudian dia bercakap dia kata saya *nak* [hendak] cuba *bawak* [membawa] wayang kulit *because* [kerana] dia pun tahu banyak, banyak baca akhbar, baca apa wayang kulit ni *dah nak* [sudah mahu] mati. “*So how to revive up shadow play*” [jadi bagaimana hendak memulihkan semula permainan wayang kulit] dia kata. “*Why not we use star war as a new element of shadow play*” [mengapa kita tidak menggunakan watak Peperangan Bintang sebagai unsur baru dalam wayang kulit]. Saya kata “*you are wrong, shadow play is not a new element. It is a part of story, which is ade dalam shadow play dah.* [Kamu salah, permainan wayang kulit bukanlah elemen baru, ia adalah sebahagian daripada cerita, yang mana ada di dalam persembahan wayang kulit itu]. Dalam *tu* [itu] ada 4 cerita. *Star Wars* [Cerita Peperangan Bintang] masuk dalam cerita yang *ke-empat* [4]. Cerita asing. *It is not a new element, it is a story. Tapi* [tetapi] *if you want me to cooperate* [Itu bukan elemen baru, itu adalah cerita. *Tapi* [tetapi], jika awak hendak bekerjasama dengan saya], *you* [awak] kena ikut prosedur wayang kulit, maknanya ciri-ciri dominan wayang kulit itu *tak* [tidak] boleh berubah. Kalau *you* [awak] *nak* [hendak] saya *cooperate* [bekerjsama], *nak* [hendak] mulakan *Star Wars* [Cerita Peperangan Bintang], saya setuju bagi cerita asing *tapi* [tetapi] ciri-ciri dominan mesti ada. Saya ceritalah ciri-ciri dominan tadi. Dia kata *okay* [baiklah]. *Then* [kemudian] kita mula bekerjasama, dan dia adalah merupakan pencipta *art design* [reka seni bentuk] karekter karekter yang digunakan dalam *Star Wars* [Cerita Peperangan Bintang]. Dia yang pelukis, dia *ni* [ini] *art design* [pereka bentuk seni], *designer* [pereka] lah. Jadi wayang kulit *ni* [ini] saya kata tadi ciri-ciri dominan ia boleh berubah satu ialah karakter. Karakter, bahasa boleh, bahasa boleh, kalau kita main di India takkan kita *nak* [hendak] cakap bahasa Malaysia, boleh cakap India. Kemudian satu lagi muzik. Muzik boleh berubah pada dua satu jenis muzik iaitu

muzik *specific music* [muzik tertentu]. Itu boleh berubah. *Specific music ni* [muzik tertentu ini] dalam wayang kulit asli ada, muzik khusus untuk *Rawana* [watak wayang kulit] dia ada. Bila kita cipta watak baru, kita *nak* [hendak] buat satu muzik baru pada watak *ni* [ini] boleh, *tapi* [tetapi] kena menggunakan *percussion* [alatan muzik] alatan wayang kulit, jangan guna gitar guna apa (ketawa), maka kalau *you* [awak] guna *percussion* [alatan muzik] tu *a specific music for character ni okay* [muzik tertentu untuk watak tertentu, boleh]. Dan yang keduanya, *you* [awak] boleh menambah *enhancement element* [penambahbaikan unsur] grafik dalam wayang *tu* [itu]. Boleh. Jadi dia kata boleh *tak* [tidak], kita *nak* [hendak] gunakan sistem komputer, boleh, *tapi* [tetapi] pada grafik sahaja lah. *Not* [bukan], Bukan *animation* [animasi], (Membetulkan kedudukan kerusi) kita gunakan *projector* [projector]. Misal katalah watak *ni* [ini] berjalan jalan berjumpa dengan hutan, kalau dalam wayang kulit dulu dia guna Pokok Beringin sebagai lambang hutan, kalau jalan tepi sungai dia letak pokok beringin *jugok* [juga] *die* [dia] letak pokok begini (menunjukkan kedudukan pokok dengan isyarat lengan) “kita sampai dekat sungai” dia kata, *tapi* [tetapi] sekarang *ni* [ini] kita gunakan *element* [unsur] grafik, kita pancar *je* [sahaja] *nampok* [nampak] macam sungai. *It is more like* [ia lebih kelihatan seperti] sungai *like* [seperti] hutan lah daripada nampak pokok macam gua maka kita panggil kita dah sampai ke hutan. *So* [jadi] penonton akan jelas hutan, bukan Pokok Beringin. Maka grafik *takpe* [tidak mengapa], animasi *tak* [tidak] boleh. *Tapi* [tetapi] grafik yang *moving* [bergerak] boleh, macam pokok kelapa yang begini (membuat isyarat pokok melambai ditiup angin) sebab ia tidak mewakili watak tu, faham *ni* [ini]? Sebab orang dulu pun *nak* [hendak] buat *tapi* [tetapi] *tak* [tidak] boleh_ __. Kemudian satu lagi *audio* [suara], misalnya suara *Darth Vader* [watak cerita Star Wars], suara dia *macamtu* [macam itu], adakah bila saya guna

teknik komputer untuk membuat suara itu dikata merosakkan ciri dominan wayang kulit? Bagi orang yang tidak ada ilmu dia kata “ya”. *Tapi* [tetapi] alasan saya senang *aje* [sahaja]. *You* [awak] tengok wayang kulit kalau dia buat watak orang yang mulut luas dia bercakap *deras* [kuat] (membunyikan suara kuat), kalau dia buat mulut kecil [kecil] (membunyikan suara halus). Makna itu sudah ada teknologi *audio* [suara]. Suara Darth Vader (watak cerita Star Wars) *tak* [tidak] boleh *nak* [hendak] buat, *so* [jadi] kita guna bukan komputer, saya bercakap suara biasa *tapi* [tetapi] bila *benda tu* [suara itu] pergi komputer, suara Darth Vader (watak cerita Star Wars) keluar di sana. Suara saya *tapi* [tetapi] itu teknologi yang digunalah. Itu *aje* [sahaja] lah pendekatan yang kami buat. Maka bagi saya Star Wars (Cerita Peperangan Bintang) is a [adalah] cerita asing dan ciri-ciri dominan wayang kulit tidak berubah. Cuma *enhancement* [penambahbaikan] pada aspek grafik dan *audio* [suara]. Tu *je* [sahaja]. (Ketawa)

MA: Selain Darth Vader, apa watak?

PD: Ada banyak, ada *sepuluh* [10] watak, awak tengok nanti ambil gambar situ lah. (Ketawa)

MA: Boleh cerita sedikit sinopsis?

PD: Kami hanya mempersembahkan episod yang ke berapa saya *tak* [tidak] ingat yang dinamakan episod *New Hope* [Harapan Baru]. Dan kita hanya, setakat *ni* [ini] kita hanya mempersembahkan 10 minit sahaja. Antara 10 hingga 15 minit. Episod *New Hope* [Harapan Baru] namanya. Orang yang banyak berusaha dari segi teknikal dari segi bentuk grafik ialah *Tintoy* [Mr Chuo]. Saya dari segi *performance aje* [persembahan sahaja].

MA: Masa nak buat wayang kulit Peperangan Bintang, apa cabaran nya?

PD: Masalahnya *nak* [hendak] buat reka karakter, yang paling banyak sekali kemudian grafik, karekter grafik dan penggunaan *computer component* [komponen computer], *tiga* [3] benda tu lah. Pasal muzik kita cipta sendiri, lepas *tu the rest* [itu selainnya] cuma ada satu *je* [sahaja] muziknya, muzik watak dan muzik *introduction* [pengenalan]. Kita gunakan muzik misalnya, *Star War* [cerita Peperangan Bintang] dia ada muzik dia (sambil membunyikan muzik tema Star Wars). Itu satu dan kemudian muzik specific [tertentu]. *The rest* [Yang lain] semua muzik wayang kulit. Sebab ciri dominan kalau *you* [awak] buang wayang kulit, *tak* [tidak] wayang kulitlah.

MA: Adakah ini memberi pengalaman baru kepada Pak Daim?

PD: Bagi saya ini tidak, tidak pengalaman baru, ini adalah merupakan satu *enhancement* [penambahbaikan] di dalam persembahan wayang kulit yang sejajar dengan perkembangan zaman. Itu *je* [sahaja], *tak* [tidak] ada apa yang baru

MA: Jadi tidak dicemari?

PD: *Tak* [tidak] lah. Dalam konsep kata banyak, *you* [kamu] tengok dalam keratan akhbar, Pengarah Istana Budaya pun bercakap apa yang saya buat tidak merosakkan imej, yang itu nyata-nyata keluar dalam *paper* [surat khabar], kalau ada orang yang menentang mesti dalam *youtube* [laman sosial], dalam *I* [saya] punya *Facebook* [laman web sosial] mesti orang *dah* [sudah] kutuk, *tapi* [tetapi] *so far ni so good* [setakat ini baik sahaja] lah. *Tapi* [tetapi] yang *publish* [menerbitkan] sorang *je* [sahaja] lah. Rahim Din, pengarah Istana Budaya, *you* [awak] tengok kat luar *tu*

[itu] saya ambik keratannya.

MA: Apa yang di harap dari projek Peperangan Bintang?

PD: Saya mengharapkan supaya dengan adanya, bukan konsep baru *ni* [ini] *nak* [hendak] kata dengan cerita *Star Wars* [cerita Peperangan Bintang] yang mempunyai nilai nilai *enhancement* [penambahbaikan] dalam grafik dan *audio* [suara] ini dapat menarik lagi generasi muda untuk sama-sama mengimarahkan seni wayang kulit ini yang sudah begitu malap.

TAMAT BAHAGIAN 5

BAHAGIAN 6: GALERI PAK DAIN.

MA: Kita sentuh pasal galeri pula, apa nama galeri ini?

PD: Galeri Wayang Kulit Melayu Tradisional Negeri Kelantan

MA: Selain berfungsi sebagai mengekalkan dia punya nilai nilai wayang kulit, apa fungsi lain?

PD: Fungsi lain, satu ialah merupakan satu *one stop center* [satu pusat sehenti] bagi aktiviti pelancongan dalam negeri, yang kedua sebagai pusat pembuatan wayang kulit, yang ketiga sebagai pusat latihan pada aspek muzik dan pendalangan kepada generasi baru, pelapis, itu la *tiga* [3]. Kemudian saya pun, ni *hub* [pusat] besar pelancongan saya ada banyak lagi lah, saya ada *guest house* [rumah tetamu] dan sebagainya lah, '*Programme House of Knocking*' [program mengetuk rumah] dimana pelancong-pelancong di suruh duduk sini untuk *tiga* [3] hari *dua* [2] malam, buat *workshop* [bengkel]. Dia boleh belajar main wayang, macam-macam lah.

MA: Apa yang dipamer dalam galeri?

PD: Di galeri *tu* [itu] saya mempamerkan watak, tokoh, proses pembuatan, *workshop* [bengkel], tempat jualan peralatan untuk— kalau *you* [awak] *mari* [datang] kat galeri *you* [kamu] boleh tengok proses pembuatan wayang kulit satu, yang kedua *you* [awak] boleh tengok galeri, di dalam galeri itu sebenarnya (menunjuk ke arah satu sudut), sepatutnya, dia *stand* [tersedia] untuk gambar *saja* [sahaja], *tapi* [tetapi] oleh kerana tiada duit dan tiada modal maka ia bercampur dalam galeri itu ada gambar tokoh ada gambar *apa ni* [ini], alatan, *apa ni* [ini], aktiviti, bercampur aduk. *Inshaallah* [jika diizinkan Tuhan] dalam tahun *ni* [ini] saya akan besarkan lagi bilik, dia akan jadi gambar gambar (ruangan khas gambar untuk gambar), tokoh tokoh (ruangan khas tokoh untuk tokoh), muzikal muzikal (ruangan khas muzik untuk muzik). Kemudian dia ada, *costume* [kostum]. Dia akan ada *statement* [keterangan] masing-masing lah. Saya tengah *duk* [sedang] cari *fund* [dana] sekarang ni, kemudian akan ada *workshop* [bengkel], (menunjukkan kearah depan) belakang tempat awak duduk *tu* [itu], *workshop* [bengkel] dimana *tourist* [pelancong] akan datang untuk buat *tu* [itu]. Kemudian di sebelah ini ialah pameran *sales item* [barang jualan], barang-barang jualan untuk pelancong kemudian di sebelah depan itu ialah panggung dimana tempat latihan berlaku di situ. Dan sekarang *ni* [ini] kita buat latihan *tiga* [3] hari *satu* [1] minggu untuk pelapis baru muzik dan dalang hari Jumaat hingga hari Ahad. *Tiga* [3] malam.

MA: Galeri ini ada pekerja?

PD: Ada pekerja (menunjuk ke arah sebuah bilik)

MA: Berapa orang?

PD: Dulu *empat* [4], tetapi *dua* [2] orang ini dapat *permanent job* [kerja tetap] dari kerajaan tinggal dua [2] orang sekarang

MA: Ada cuba mencari *sponsor* [penganjur] dalam menubuhkan?

PD: Saya cuba mencari *tapi* [tetapi] *tak apa tidak dapat* [tidak mengapa tidak dapat], tahun *dua ribu dua belas* [2012] saya diberi dana sedikit oleh *KEKWA* [Kementerian Kebudayaan, Kesenian dan Warisan Negara] Kementerian Pelancongan Kesenian dan Kebudayaan, duit *tu* [itu] yang saya dapat gunakan untuk buat galeri ini, *modified* [ubahsuai] galeri daripada lekat kat [dekat] dinding *gini* [begini] kepada lebih moden sikit, saya buat *guest house* [rumah tetamu] untuk *tourist* [pelancong] duduk sini. *Dua ribu dua belas* [2012]

MA: Jadi berapa anggaran kos untuk menguruskan?

PD: Kalau saya cakap mungkin orang *tak* [tidak] percaya, sebelum saya mendapat dana *seratus lima puluh ribu ringgit* [RM150 000] daripada Kementerian Pelancongan, saya *dah* [sudah] *spend* [belanja] lebih kurang *seratus ribu ringgit* [RM100 000] lebih *dah* [sudah]. Terutama untuk menambun tanah *ni* [ini], *dulu tanoh ni sekerat pingge ni* [dahulu tanah ini sekerat pinggang]. Saya tambun habis forty *eight thousand* [RM48 000] *nok perata* [mahu meratakan] seluas ini, jadi macam *ni* [ini] Dulu lembah, kalau hujan dok [tidak] kering lah air sini (ketawa), kalau musim kemarau *enam* [6] bulan *tak* [tidak] tahu lah. Kemudian saya mula buat sikit-sikit. Saya *spend* [belanja] lebih kurang seratus ribu [RM100 000] lebih *dah* [sudah] untuk membina asas ini.

MA: Cabaran untuk menubuhkan nya?

PD: Cabaran salah satunya masyarakat lah yang mengatakan saya- , keluarga kata saya membazir duit *pada* [jika] buat *spend* [belanja] duit untuk buat *ni* [ini], baik simpan masuk dalam *BSN* [Bank Simpanan Nasional], masuk dalam apa, dapat untung. *Tapi* [tetapi] apa saya kata “*this is my money, this is what I love to, I love the art, this is my money. So you don't bother*” [ini adalah duit saya, ini adalah apa yang saya suka, saya suka seni dan ini duit saya. Jadi jangan ganggu]. *Tapi* [tetapi] dia kata “apa hasilnya?” *I don't care about* [saya tidak peduli berkenaan] hasil, *i care about love, my passionate to the art of shadow play. So I do it for the art, not for the money* [saya ambil kisah tentang cinta saya kepada seni wayang kulit. Saya buat kerana seni, bukan kerana duit]. *That's why I* [sebab itulah] tak dapat dari tahun *dua ribu enam* [2006], *dua ribu tujuh* [2007] hingga ke *dua ribu dua belas* [2012], *lima* [5] tahun. *I survive own my own* [saya usaha sendiri], *I* [saya] buat sendiri *takde* [tiada] wang *takde* [tiada] *sape* [siapa] pun datang, banyak orang mencemuh *tapi* [tetapi] *I go for it* [meneruskan ini]. *I spend my own money* [saya belanja wang sendiri]. Jadi *I don't care* [tidak pedulikan] lah. Itu. Kemudian masyarakat pula kata, *dah* [sebab] saya dah hampir pencen *dah* [sudah], masa *tu* [itu] dah *lima puluh enam* [56] tahun, “dah tua-tua, dah lah tua, *tok haji* [panggilan kepada orang yang sudah menunaikan haji] pula, main wayang kulit lagi”. Banyak orang kata lah, itu masyarakat lah dan *few friend* [sebahagian rakan] lah yang *support* [menyokong], yang lain kebanyakan mengutuklah, ada yang perli, kutuk, *lantak pi la* [biarkan] saya *tak* [tidak] kisah lah yang itu. *Because when you love* [kerana apabila kamu cinta], beginilah kita bila sayangkan sesuatu benda *tu* [itu] kita akan buat apa sajalah *tapi* [tetapi] kita *tak* [tidak] mengharapkan balasan. Kita buat *ni* [ini] kerana *for the art* [kerana seni]. *You* [kamu] sayangkan *bini* [isteri] *you* [awak], *you* [awak] *tak* [tidak] kahwin lagi nanti *you* [awak] saying. *You* [awak] menjaga keharmonian bini

you [awak], *itu je la* [itu sahaja]. Dengan apa yang kita mampu. Saya mampu setakat *ni* [ini] saya buat saya *tak* [tidak] malu, orang kata “galeri apa *macamni* [macam ini]”. Ini pun mujur saya boleh buat. “Kalau *you* [awak] *nak* [hendak] suruh buat cantik *you* [awak] jangan cakap, *you* [awak] bagi duit lah ataupun *you* [awak] *mari* [datang] tolong buat. Itu *saje* [sahaja] senang *je* [sahaja] jawapan saya. (Batuk)

MA: Jawatan Pak Daim dalam galeri ini

PD: Saya *tak* [tidak] pernah kata apa, saya kata *the owner* [adalah pemilik] *je* [sahaja]. Ya pemilik, bukan pengurus bukan apa tidak, *owner* [pemilik]. Sebab apa saya *tak* [tidak] guna sebagai pengurus, *owner* [pemilik] *ni* [ini] makna rumah saya lah, maka saya terpaksa belanja duit sendiri saya terpaksa jual lembu untuk *bayar api* [eletrik], itu tuan punya. Kalau pengurus, saya kena mengurus, saya kena cari duit, itu *gila babi* [tidak betul] namanya saya tak kisah lah, *tak nak* [tidak hendak] lah saya (ketawa). *So, I'm the owner who run the gallery as what it is* [jadi saya adalah pemilik yang menjadikan galeri seperti ini] (Bunyi kenderaan)

MA: Bila waktu operasi?

PD: *Dua ribu lapan* [tahun 2008] hingga sekarang

MA: Dia punya masa operasi?

PD: *Enam* [6] hari seminggu *tolak* [kecuali] hari Jumaat, dan pekerja saya *ni* [ini] kadang-kadang *lima* [5] hari kadang kadang *enam* [6] hari mugo [sebab] *diorang* [mereka] bukan bekerja gaji tetap, dia kontrak. Dia buat banyak mana siap, saya bayar.

MA: Adakah galeri mendapat sambutan?

PD: *So far so good* [setakat ini baik]

MA: Ada bayaran untuk masuk?

PD: Saya sebenarnya *nak* [hendak] kata bayaran tidaklah, saya meletakkan *box of donation* [kotak sumbangan]. Dan *box of donation* [kotak sumbangan] itu kebanyakan orang Melayu kita *tak* [tidak] faham, Mat Salleh [gelaran untuk pelancong luar negara] faham. Seseengah Mat Salleh [gelaran untuk pelancong luar negara] dia datang *dua, tiga, empat* [2,3,4] orang, dia *spend* [meluangkan] *satu* [1] jam, *satu jam setengah* [1½ jam] disini kemudian dia *tak* [tidak] beli wayang katalah kerana dia *travelling* [berkembara], *so* [jadi] dia masuk kadang-kadang *tiga puluh ringgit* [RM 30.00] seorang kadang-kadang *seratus ringgit* [RM100.00] pun ada. *Because of the appreciation* [kerana menghargai]. Kita orang Melayu *tak* [tidak], habis tinggi paling banyak *lima ringgit* [RM5.00]. Ini *true* [benar], kalau saya kata saya bohong *you* [awak] tanya pekerja saya lah. Dan saya *tak* [tidak] nafikan saya ada dua orang *friend* [kawan], pencinta kepada galeri saya ini, ada saya tulis di dinding tu '*A tributes*' [perhargaan] ada nama Zainal nama *diaorang* [mereka]. Dia selalu datang, *dua, tiga* [2, 3] bulan datang bagi *lima ratus* [RM500]. "*Because I love the gallery, I love the art*" [kerana saya suka galeri ini, saya suka seni] dia kata. Dia *sorang* [seorang] lah setakat ini paling saya kagum .Dia datang, dia *duk KL* [tinggal di Kuala Lumpur] dia datang sini, kalau malam latihan, sesudah kami berlatih dia kata "*okay* [baiklah] mari *I* [saya] belanja *you* [kamu] makan". Semua pemuziklah. *So* [jadi] dia bayar makan, dia *enjoylah* [bergembira]. Kemudian dekat dia *nak* [hendak] balik "*okay I give you some money*" [baiklah saya

beri awak sedikit wang] atau pun kalau saya kata “*I don’t want money I want you to buy this*” [saya tidak mahu duit saya mahu kamu beli ini], dia akan beli lah. Sebab saya biasanya kalau orang bagi saya *tak nak* [tidak hendak] duit, saya *nak* [hendak] apa yang saya *nak* [hendak]. Apa yang saya *nak* [hendak] itu *is not for me, is for the gallery* [bukan untuk saya, ia adalah untuk galeri]. Sebab *tu* [itu] kalau orang *nak* [hendak] bagi *fund* [sumbangan] dekat saya *nak* [hendak] bagi duit, dia ada *dua* [2] alternatif, *you* [awak] buat apa yang saya suruh, guna duit *you* [awak] sebab kalau *you* [awak] bagi duit kat *I* [saya], *I* [saya] *nak* [hendak] buat *ni* [ini] juga. It’s *not money I want, I want to* [bukan wang saya perlukan, saya mahukan], macam sekarang *ni* [ini] saya *nak* [hendak] lagi *empat* [4] bilik, untuk yang ada dalam galeri *tu* [itu] saya boleh pecahkan jadi lebih cantiklah, lebih spesifik, di sini galeri, di sini muzik, di sini kostum, sini tokoh, dia ada semua jadi macam muzium lah. Itu yang saya *nak* [hendak] buat.

MA: Pengunjung yang biasa datang selain daripada pelancong asing?

PD: Pelancong luar negara, pelancong dalaman sikit sangatlah. Kemudian universiti punya *group* [kumpulan] lah. Macam *UITM* [Universiti Teknologi Mara] *UM* [Universiti Malaysia] banyaklah datang. Dia datang sampai seminggu *lima* [5] hari buat *research* [kajian].

MA: Apa yang di harap dari penubuhan galeri ini?

PD: Saya mengharapkan satu *je* [sahaja], *Blessing by God* [keberkatan Tuhan] *tu je* [itu sahaja]. *I need a God blessing* [saya perlukan berkat Tuhan]. Maksud saya bila *God bless me, I* [Tuhan memberkati saya, saya] akan ada peluang ada kesempatan diberi kekuatan dari segi fizikal mungkin kemudahan dari segi *funding* [dana] untuk saya

mengemaskini sebaik mungkin galeri ini, *not for me , for the nation*, [bukan untuk saya, untuk negara] untuk negara dan generasi akan datang. Itu *je* [sahaja]. Sebab saya dengan umur *dua puluh enam* [26] (sambil bergurau) tahun *ni* [ini] mungkin boleh bertahan *sepuluh* [10] tahun lagi. *Tu* [itu] pun kalau, *who know* [siapa tahu] mungkin *dua puluh* [20] *tapi* [tetapi] kita rata rata *sepuluh* [10] tahun la orang Malaysia *ni* [ini] tujuh puluhan [70-an] tu hanyut *dah* [sudah], *nak [hendak]* balik kampung [menemui yang Esa] *dah* [sudah]. *So* [jadi] saya boleh tinggalkan benda ini. *Tu je* [itu sahaja]. *It's not for me, it's not because money* [bukan untuk saya, bukan kerana wang] *tapi* [tetapi] *what I need I don't need help from people but I need the God Bless* [apa saya mahu saya tidak memerlukan pertolongan dari orang sebaliknya mahukan keberkatan Tuhan]. Bila Tuhan merahmati *you* [awak], kita ni semua kejadian Allah. Bila Tuhan kata "*kun, fayakun*" ["jadi, maka jadi" dalam Bahasa Arab] pun akan berlaku lah. Saya tidak mengharapkan manusia, saya berdoa saya hanya mengharapkan *blessing* [keberkatan] daripada Tuhan. Kalau Allah *bless* [memberkati], *if God bless me, I hope everything will be easier, it's not for me, it's for gallery* [jika Tuhan memberkati saya, saya harap semuanya akan lebih mudah, bukan untuk saya, untuk galeri]. Sebab tu saya *tak* [tidak] pernah takut, *tak* [tidak] pernah risau, saya hanya syukur, dan setiap hari saya berdoa semoga Tuhan memberkati saya. Bila Tuhan berkat *Insyallah* [diizinkan Tuhan] ruang-ruang yang saya *nak* [hendak] itu dapat. *Because I go for the art not for the money* [kerana saya meneruskan seni, bukan untuk wang]. *Tapi* [tetapi] rahmat Allah *ni* [ini] terlalu besar, *so* [jadi] dalam hidup ni [ini] kita jangan minta pada orang, minta pada Tuhan. Minta pada yang memberi, siapa yang memberi? Tuhan lah, orang *tak* [tidak] memberi pada kita. Serupa Tok Dalang lah, tuhan *ni* [ini] Tok Dalang, Tok Dalang kata "*Sri Rama* [watak wayang kulit] keluar", keluar lah *Sri Rama* [watak

wayang kulit]. Itulah. *To me, I need God blessing* [bagi saya, saya perlukan rahmat tuhan]. Itu yang saya harapkan. Saya sembahyang, saya berdoa "*God, please bless me*" [Tuhan, tolong rahmati diriku]. *Bless* [rahmat] makna merahmati saya diatas tujuan objektif saya menubuh galeri ini. Kalau macam *ni* [ini], mungkin *lima* [5] tahun lagi bila *you* [awak] jadi orang dewasa, *you* [awak] kata "*Debek, apalah macamni*" [tiada kualiti, galeri apa macam ini]. Dulu orang kata pakai Honda Cub *tu* [itu] orang kata "*class*" [bergaya], sekarang ini "apa lah Honda kapcai". Orang panggil kapcai pula sekarang ini (ketawa). Maka saya buat ini, apabila sudah sampai satu peringkat dah jadi apa yang saya *nak* [hendak], itu saya serah kepada tuhan juga lah. Kalau takda [tidak ada] pendokong tidak ada pengganti, mungkin tutup lah. Itulah. Ataupun mungkin kerajaan akan ambil alih, benda *dah* [sudah] ada, terhunus untuk *sepuluh dua puluh* [10-20] tahun lagi. Saya sudah *tak* [tidak] mampu, *tapi* [tetapi] *for the art* [untuk seni], saya *dah* [sudah] buat. Dan saya sudah berkorban dan saya *nak* [hendak] berkorban lagi sudah tidak ada saya masa *tu* [itu] tidak boleh berkorban lah (ketawa). Itu *aje* [sahaja] lah. Itu harapan saya.

TAMAT BAHAGIAN 6

BAHAGIAN 7: PENCAPAIAN DAN ANUGERAH

MA: Pencapaian dan anugerah?

PD: Saya setakat *ni* [ini] tiada apa pencapaian dan tidak ada anugerah, ringkas senang cerita. Saya tidak ada anugerah dan saya tidak dikenali lah. (ketawa)

MA: Apa perancangan Pak Daim dalam bidang wayang kulit ini untuk masa hadapan?

PD: Yang paling utama sekali saya *nak* [hendak] membesarkan dan melengkapkan, bukan membesar, melengkapkan keperluan sebagai sebuah galeri di galeri saya ini.

Yang kedua saya ingin melatih atau memupuk bakat bakat baru dari aspek dalang dan pemuzik wayang kulit yang mempunyai ilmu dan kemahiran dalam wayang kulit asli Kelantan, itu lah dua yang saya *nak* [hendak]. Dan kalau boleh yang ketiganya kalau ada keizinan Tuhan lah, saya *nak* [hendak] jadikan galeri saya ni sebagai *really a niche* [tempat tumpuan] pelancongan. *A niche* [satu tempat] pelancongan di Malaysia, sebab satu-satunya galeri wayang kulit yang ada nya sayalah. *So far* [sejauh mana] setakat *ni* [ini] walaupun dia dalam keadaan begini tak [tidak] berapa sempurna ini *tapi* [tetapi] ia lah satu-satu Galeri Wayang Kulit di Malaysia *so far* [setakat ini]. Tentang wayang kulit, mungkin yang muzium tu dia bercampur aduk, saya ni fokus wayang kulit je *tak* [tidak] fokus benda lain lah.

TAMAT BAHAGIAN 7

BAHAGIAN 8: SOALAN TAMBAHAN

MA: Merempat di halaman sendiri, disisih dan di ketepi, seolah olah tidak diperlukan mungkinkah begitu penilaian yang boleh digunakan bagi menggambarkan nasib wayang kulit sekarang?

PD: *Nak* [hendak] kata betul pun *tak* [tidak], *tapi* [tetapi] kalau *enam puluh lima peratus* [65%] tu ya lah. As *general* [umum], dalam satu konteks yang am, bukan spesifik, sebab *tu* [itu] saya *nak* [hendak] kata betul pun bukan. *Tapi* [tetapi] *kalau enam puluh peratus* [60%], ya. *Will be end* [akan berakhir], *might be* [mungkin jadi]. Dua perkataan *tu* [itu] yang boleh berlaku. *You* [awak] boleh tanya, tanya sensitive pun *tak* [tidak] apa saya sokong lah. Kalau *you* [awak] *nak* [hendak] tulis, *you* [awak] tanyalah sebab benda *ni* [ini] *you* [awak] pernah *highlight* [fokus]. Kalau sesuatu inisiatif, kalau *you* [awak] kata macam *ni* [ini] mungkin merempat dan terbiar di tempat sendiri. Saya kata *enam puluh lima* [65] *percent* [peratus] betul. Yang betul

ini *nak* [hendak] dibiarkan atau *nak* [hendak] dipulihkan. Kena ada pendekatan, *you* [awak] jangan hanya *wi* [beri] *statement* [kenyataan] *tapi* [tetapi] tidak ada *satu* [1] *solution* [penyelesaian]. Itu yang saya mahu. Baru *you* [awak] kata menulis. *So* [jadi], *you* [awak] akan cadang macam mana *nak* [hendak] buat. Salah satunya macam apa yang saya buat. Keduanya perubahan minda pada generasi yang baru harus berubah. Makna jangan hanya menganggap, hanya melihat kepada inovasi semasa. *So* [jadi], kalau kita tidak ada sejarah, maka tidak akan ada hari ini. *So* [jadi], sejarah-sejarah yang baik harus dikekalkan ataupun kalau boleh, selain dikekalkan, dimajukan.

MA: Dapatkah wayang kulit mempertahankan kewujudannya dan daya tarikkannya dalam abad ke *dua puluh satu* [21]?

PD: Dia begini, wayang kulit ini *is a culture* [adalah warisan], *this a form of culture* [sebahagian warisan] *which is based on history is very famous one day before* [mengikut sejarah ia sangat terkenal suatu ketika dahulu]. *So* [jadi] kalau kita melihat pada abad ke *dua puluh satu* [21], dan abad yang mendatang maka, perubahan pada isi masyarakat itu kita kena faham, masyarakat sudah berubah, *educated* [berpelajaran], teknologi, *so* [jadi] pendokong seni wayang kulit ini harus juga mempunyai teknologi, harus juga mempunyai pengalaman, *education* [pelajaran], mesti *educated* [terpelajar], mesti mempunyai *networking* [rangkaian] yang hebat, maka kalau sesuatu yang *nak* [hendak] hebat dalam zaman yang hebat, mesti juga hebat. Ini bererti Tok Dalang, pemuzik, seni, *performing art* [seni persembahan] harus meningkat mengikut edaran zaman. Contohnya Tok Dalang, *tak* [tidak] boleh orangnya *buta huruf* [tidak pandai membaca], *tak* [tidak] boleh orangnya *tak educated* [tidak berpelajaran], contoh kalau Tok Dalang *tu* [itu] *SPM*

[Sijil Pelajaran Malaysia] pun *tak* [tidak] lulus, budak yang pergi tengok *ni* [ini] semua SPM, “*takkan* [tidak akan] aku *nak* [hendak] pergi tengok Tok Dalang yang bodoh main”. *Tapi* [tetapi] kalau Tok Dalang itu seorang yang *graduate* [berkelulusan], *let say me perform* [seperti saya buat persembahan] bukan *nak* [hendak] angkat diri, “*dia ni* [ini], *he’s somebody perform* [bukan orang biasa]”. *Like* [macam] pensyarah *you* [awak], professor *you* [awak] main wayang kulit, *you* [awak] pergi pun *tak* [tidak] rasa bodoh. *So* [jadi] kalau *you* [awak] *nak* [hendak] benda *tu* [itu] berkembang, bukan sahaja masyarakat, pendokong juga harus berkembang pada aspek aspek tadi lah. Maka kalau benda ini berlaku, *reviving of the art* [pemulihan seni] *tu* [itu] *is sustained* [bersambung]. Akan tetap utuh. Kalau tidak berubah, *tak* [tidak] utuh lah. Itu *you* [awak] tengok atas bawah lah *deh* [ye].

Positive and negative [positif dan negatif]

MA: Berdasarkan pembacaan kami, dalam artikel yang diterbitkan oleh (Dr) Amin Sweeney, mengatakan jumlah Tok Dalang ini semakin menurun, apakah puncanya?

PD: Oh banyaklah, pertama oleh kerana kekangan persembahan, mungkin disebabkan oleh perubahan pemerintahan, kerajaan *PAS* [Parti Islam Malaysia] *ni* [ini], perubahan taraf pendidikan masyarakat, kefahaman masyarakat tentang seni wayang kulit, dan yang ke *empat* [4] penting nya kerana wayang kulit ini sudah tidak boleh lagi menjadi sumber pendapatan, main wayang kulit pun enam bulan setahun *takdok* [tiada] orang panggil sekali, main *wak gapo* [buat apa] wayang kulit, baiklah cari kerja yang boleh membawa pendapatan. Maka *campur aur* [campur aduk] semua sekali *tu* [itu] menyebabkan kalau yang jadi Tok Dalang “*bo lah main tok dalang* [cukup lah jadi Dalang]” semakin pudarlah. Betul lah.

MA: Jika binatang boleh di selamatkan daripada kepupusan dengan membiaknya di habitat atau di zoo, apakah wayang kulit ini memadai dengan hanya pameran di galeri?

PD: Dia begini, dia fungsi galeri itu akan berfungsi institusi yang menjana seni wayang kulit itu harus di lihat , kalau ia hanya bertindak sebagai galeri sebagai pusat pameran artifak atau barang barang kesenian wayang kulit, maka ia *tak* [tidak] dapat memupuk , *tapi* [tetapi] kalau fungsinya ditambah kepada pemupukan pelapis baru ia akan *okay* [baiklah] lah. Macam contohnya saya, walaupun galeri saya *tak* [tidak] seberapa, dan harapnya akan jadi berapalah suatu hari nanti, *tapi* [tetapi] dalam keadaan *tak* [tidak] seberapa ini saya masih lagi membuat satu fungsi lain iaitu melatih satu kumpulan *musician* [pemain muzik], dan satu kumpulan dalang, jadi sekurang kurangnya untuk jangka *lima* [5] tahun atau *sepuluh* [10] tahun *group* [kumpulan] ini boleh berdiri kalau ada laluan-laluan atau permintaan-permintaan daripada masyarakat untuk *performance* [persembahan]. *Tapi* [tetapi] sekarang ini saya sokonglah, macam sebelum saya buat galeri ini, macam sebelum saya buat *Star Wars* [Cerita Peperangan Bintang], wayang kulit ini malap. Betul. *Tapi* [tetapi] ini *off record* [diluar rakaman], jangan tulis la sebab sensitif. Pihak bertanggungjawab dan banyak agensi datang. *So* [jadi], ia nampak macam satu benda yang *nak* [hendak] 'boom' [naik]. *Tapi* [tetapi] 'boom' [naik] *tak* [tidak] 'boom' [naik], Wallahualam. *Tapi* [tetapi] sebelum ini, *nobody want to talk about shadow play* [tiada siapa yang ingin bercakap tentang wayang kulit]. Itu *je* [sahaja]. *You can see the point*, *tak nak* [hendak] cakap lebih la nanti *you* [awak] tulis macam lain pula, *punoh* [rosak], rosak (ketawa). Itu *you foresee* [fikir] sendiri lah.

MA: Anak didik ramai ke *tak* [tidak]?

PD: Sekarang ni saya ada *empat belas* [14] pemuzik, dan *dua* [2] orang pelapis. *Tapi* [tetapi] yang malangnya saya *nak* [hendak] cakap, ini sama ada you *nak* [hendak] tulis ataupun tidak, tidak tahu lah. Ini apa yang terbuku di kalbu saya. *Tapi* [tetapi], saya *tak* [tidak] upaya *nak* [hendak] mengatasinya. Saya tahu *lima* [5] tahun nanti, *sepuluh* [10] tahun nanti, masyarakat berubah. Esok, sekarang ini orang ada *SPM* [Sijil Pelajaran Malaysia], dianggap orang yang paling minima pendidikan dia. Sepuluh [10] tahun lagi, *first degree tu* [itu] minima pendidikan, betul *tak ni* [tidak ini]? Jadi saya tidak mampu melatih orang yang *first degree* [ijazah pertama]. Saya ini mendahului zaman saya. Mendahului zaman Tok Dalang. Tok Dalang yang tiada *SPM* [Sijil Pelajaran Malaysia], *tapi* [tetapi] saya sudah ada *first degree* [ijazah pertama] *and then I'm proceeding my PHD* [dan sekarang saya sedang menyambung pengajian peringkat Doktor Filosofi saya]. *So* [jadi], saya boleh tackle [memikat] sama ada *audience* [penonton], ataupun *researcher* [penyelidik] ataupun orang yang datang buat *interview* [temubual]. Jadi saya sekaran ini kekangan saya ialah saya tidak mapu untuk cari orang *first degree* [ijazah pertama] *sepuluh* [10] tahun akan datang nanti. Kalau mengharapkan apa yang ada sekarang ini, hanya *SPM* [Sijil Pelajaran Malaysia] pun *tak* [tidak] lulus, takut masyarakat memandang terlalu lekeh. *So* [Jadi], kembali pada saya kata tadi, kalau *nak* [hendak] *revive* [memulihkan], *nak* [hendak] suruh ia *tu* [itu] berkembang, *asset* [benda berharga] pendalangan itu harus sama taraf dengan masyarakat masa *tu* [itu]. *You* [awak] faham *ni* [ini]. Apabila contohnya, bila saya pergi main *Star Wars* [Peperangan Bintang], *people who come interview me, they are not locals, they are from Europe, France, America. They talked in English. So, who else want to speak as a Tok Dalang? So, I am the only one who can represent them. So, this is the gap.* [orang

yang datang bertembual dengan saya , mereka bukan dari orang tempatan, mereka daripada Europe,Perancis, Amerika. Mereka bercakap dalam bahasa inggeris. Jadi siapa yang boleh bercakap sebagai Tok Dalang? Jadi saya ialah salah seorang yang boleh mewakili daripada mereka. Jadi, ini adalah jurang.] Sekarang ini tahun *dua ribu empat belas* [2014], ini fenomenanya. *So* [Jadi], tahun *dua ribu dua puluh* [2020] nanti, *who knows?* [Siapa tahu?] Dia akan jadi lain lagi. *So* [Jadi], taraf itu kena ada. *You* [awak], faham *tak* [tidak]? Kalau *you* [awak] *nak* [hendak] benda *tu* [itu] kekal, pendidikan kearah itu harus dibawa sekarang ini. *If not now, when?* [Kalau bukan sekarang, bila?] Itulah kekangan saya, saya *tak* [tidak] mampu mencari. Sebab yang *graduate* [graduan], walaupun *diaorang* [mereka] tiada kerja. Sekarang *ni* [ini] ramai *dah* [sudah] *seratus empat puluh ribu* [140,000] yang saya tahu tahun *dua ribu sepuluh* [2010] first degree yang menganggur *throughout* [diseluruh] Malaysia. *Tapi* [tetapi] *takde* [tidak ada] *out of* [selain] *seratus empat puluh ribu* [140,000] itu yang *nak* [hendak] jadi Tok Dalang. Dia punya pemikiran, “saya nak mencari duit”. Itu masalah. Bukan untuk mencari ilmu. *So* [Jadi], dalam seni ini bukan duit, yang *focus* [utama] ialah ilmu. *Tapi* [tetapi] untuk mencari ilmu yang boleh memberi manfaat hendaklah pelanggan itu berilmu dahulu (Ketawa). *You* [awak] kena *graduate* [berkelulusan], *you* [awak] belajar ilmu *ni* [ini], *then you can sell your product* [jadi awak boleh jual produk awak]. Kalau tidak orang pandang rendah lah. *You* [awak] sendiri akan kata *dok* [tidak], kalau Tok Dalang itu tolol ke *dok* [tidak], malu tengok *dok* [tidak]. Serupa tadi lah itu contoh, you fikirlah betul ke salah. Saya ini bukan perfect, *tapi* [tetapi] saya berasa throw the idea, itu *je* [sahaja]

MA: Soalan last [akhir] ini, apakah harapan dan pesanan kepada bakal pewaris

serta orang awam?

PD: Saya mengharapkan *satu* [1] sahaja, saya mengambil kata kata arwah guru saya. Bawalah wayang kulit ini kerana dia yakin wayang kulit ini tidak akan mati pada suatu masa nanti, itu yang dikatakan oleh guru saya, saya tulis dalam buku saya ini, pada masa itu tahun *sembilan belas lapan puluhan* [1980-an], saya terfikir macamana *nak* [hendak] jadi ini. *Tapi* [tetapi] masa *tu* [itu] dia kata *kat* [dekat] saya , “Dain kau bawa wayang kulit ini, kalau *tidok mu sape lagi*” [kalau bukan kamu siapa lagi], *that's the word* [itulah perkataannya] dia kata. *Masa tu* [itu] arwah dia ada, arwah Pak Hamzah ada, saya bercakap bertiga. Masa tu pukul *tiga* [3] pagi. Jadi bila balik *tu* [itu] saya *tak* [tidak] boleh tidur saya fikir “macamana aku nak, mampu ke aku”, sebab wayang kulit *dah* [sudah] mula malap, *dah takde* [tiada] orang main kecuali di Gelanggang Seni, *nak* [hendak] main di padang *dah takda* [tiada] orang *dah* [sudah], kemudian bila *diorang* [mereka] mati pula pada tahun *dua ribu* [2000] *tu* [itu], makin malap. Makin gelap, dulu malam ada juga bintang, sekarang *ni* [ini] bintang pun *takda* [tiada], guruh pula ada. Jadi saya terfikir *how* [bagaimana] betul *ke dok* [tidak] kata-kata Che Wa ini, saya cakap dengan *orang rumah* [isteri] saya, *orang rumah* [isteri] kata “*tak* [tidak] tahu lah”. Saya tanya kawan-kawan saya, semua orang tidak ada harapan, saya sendiri pun tidak ada harapan. *Tapi* [tetapi] bila saya hendak bergiat aktif pada tahun *dua ribu tiga* [2003], saya menghadapi berbagai masalah, *takdok* [tiada] pemuzik yang veteran yang mengajar saya, yang bersama saya kebanyakan *dah* [sudah] mati, kemudian *dah tak* [sudah tidak] upaya, *tak* [tidak] boleh berjaga malam, macam macam lah *tak* [tidak] boleh *nak* [hendak] main *dah* [sudah]. Jadi, saya pun sampai peringkat saya *dah give up* [sudah putus asa] *dah* [sudah]. Memanglah, cuma hidup mati di Gelanggang Seni itu lainlah, sebulan sekali seminggu sekali main *tu* [itu]. Jadi saya

terfikir dan saya hampir-hampir menangis, ikhlas saya cakap dekat *you* [awak], sebab saya *tak* [tidak] dapat *nak* [hendak] meneruskan apa yang dikata oleh guru saya. “*If not you, sape lagi*” [“jika bukan kamu, siapa lagi”]. Itu perkataan yang dia bagi, dalam *bahasa* [dialek] Kelantan dia kata “*Dain, mu bowok lah waye kulit ni, kalu tidok mu, sapo lagi*” [“Dain, kamu bawa lah wayang kulit ini, kalau bukan kamu, siapa lagi”]. Jadi saya terasa sangat, *tapi* [tetapi] macamana lah boleh saya pada tahun *dua ribu tiga* [2003], saya terfikir kalau macamni saya kena *train* [memimpin] satu lagi *group* [kumpulan] pemuzik, sebab saya *nak* [hendak] pemuzik *takde* [tiada] ni (ketawa), maka saya *spend* [membelanjakan] *sepuluh ribu* [RM10 000] masa *tu* [itu] buat bangsal, upah gaji guru yang mengajar, dua tahun saya habis sepuluh ribu (RM10 000). *Lepas tu* [Selepas itu] bila naik *dua ribu empat* [2004], *dua ribu lima* [2005], datang pula idea *to make a gallery* [membuat galeri] macam satu bisikan pula kepada saya. Sebab kalau *takda* [tiada] wayang kulit pun, benda ni wujud. Maka, walaupun dikata bodoh, orang kata saya ini gila. *This is what I want, I do it just because the art* [Ini yang saya mahukan, saya buat ini kerana seni]. Saya *woyak ko orang rumah* [cakap pada isteri] saya, “memang, saya gila”. Jadi, bila saya buat benda ni, maka tahun dua ribu empat belas [2014] ni *you* [kamu] nampak *tak* [tidak] ada saya bukan *nak* [hendak] puji diri saya, sekarang ini sambutan, kehangatan, percakapan wayang kulit dalam *tv* [televisyen] dalam surat khabar, *all over Malaysia* lah [seluruh Malaysia] berlaku. *It is ‘boom’ just like* [ia menjadi popular seperti] tahun *sembilan belas tujuh puluh* [1970]. Kalau kita tengok tahun *dua ribu empat belas* [2014] ini, masyarakat bercakap tentang wayang kulit macam orang tahun *sembilan belas tujuh puluh* [1970] bercakap. *Tapi* [tetapi], dulu versi kampung. Sekarang ini versi surat khabar, *tv* [televisyen], versi internet. Bentuknya sama *tapi* [tetapi] *element* [unsur] yang berlainan. Jadi berbalik kepada apa yang

you [awak] tanya tadi, apa yang saya *nak* [hendak] cakap ialah saya telah memberi asas, iaitu galeri saya ini, yang mana insyaallah saya akan *upgradekan* [naik tarafkan] setakat mana yang saya mampu dan saya mengharap ada badan-badan samada kerajaan, *private sector whatsoever* [sektor swasta dan lain-lain] akan memberi bantuan, untuk mengemaskinikan kepada taraf yang sesuai galeri ini sebagai asas kepada gedung wayang kulit dan saya mengharapkan supaya ada golongan cendekiawan atau *educated person who really one to love about shadow play* [orang berpelajaran yang berminat dengan permainan wayang kulit] kerana berbalik apa yang saya kata tadi, kalau *nak* [hendak] *revive* [memulihkan] pada masa akan datang, *the quality of the group must be as equal as the people on that time* [kualiti sesuatu kumpulan itu mestilah sama dengan masyarakat pada masa itu.] Jadi benda ini boleh berlaku, benda ini ada, maka Insyaallah wayang kulit tidak akan mati. Selagi saya hidup saya akan cuba mencari. Bukan saya menidakkan orang yang tiada kelulusan, *you* [awak] faham baik-baik ye jangan salah anggap. Bukan saya kata saya menghina, *tak* [tidak]. Saya melihat *sepuluh* [10] tahun, sebab bila saya bercakap tahun *dua ribu* [2000] saya *nak* [hendak] buat galeri *ni* [ini], orang kata saya gila. Maka kalau saya bercakap hari ini, saya kata saya *nak* [hendak] cari orang *graduate* [berkelulusan] untuk jadi Tok Dalang, orang kata saya menghina orang *takde* [tiada] kelulusan. *Tapi* [tetapi] hakikatnya, itu yang akan berlaku. Ini susah. Ini lah yang saya tengah fikir sekarang. Kalau saya boleh, Tok Dalang saya *nak* [hendak] yang *graduate* [berkelulusan], *bilanguage* [boleh bercakap dua bahasa] ataupun *triplelanguage* [boleh bercakap tiga bahasa]. Boleh bercakap Cina semua *dak* [tidak]? *Musician* [pemuzik] pun saya *nak* [hendak] sebab zaman besok orang tidak akan *interview* [wawancara] Tok Dalang sahaja, orang sekarang bercakap “*how long you been practicing*”, *there are so many question*

about this. About alatan, percussion whatsoever [“berapa lama kamu telah belajar”, terdapat banyak soalan tentang ini. Mengenai alatan, alatan muzik dan lain-lain] lah. Jadi benda-benda macam ini, kalau boleh hidup, *upper class* [kelas atasan] lah jadi wayang kulit. Itulah yang saya *nak* [hendak] cakap. (bunyi kenderaan)

TAMAT BAHAGIAN 8

Terima kasih diucapkan kepada Pak Dain kerana sudi meluangkan masa bersama kami. Maka berakhirlah sesi temuramah bersama Pak Dain pada hari ini.

RUJUKAN

- Kementerian Penerangan Komunikasi dan Kebudayaan (2014). Siri mengenal budaya – wayang kulit. Retrieved from http://www.kpkk.gov.my/pdf/buku/wayang_kulit.pdf
- Lim, S. L. (2011). *Preservation and Practice of Wayang Kulit in Malaysia: Interviews with Four Dalang*. Retrieved from siewlianlim.com
- Muhammad Dain, O., (2014, June 4). *Biografi Pak Dain*. Retrieved from <http://wayangpakdain.com/biografi-pak-dain/>
- Muhammad Dain, O., (2014, April 14). Personal interview with Muhammad Azmi, K. & Muhammad Hilal, R.
- Osnes, B., (2008). *The shadow puppet theatre of Malaysia: A study of wayang kulit with performance scripts and puppet designs*. Retrieved from <http://books.google.com.my/>.
- Wikipedia (2014, June, 4). Wayang Kulit. Retrieved from http://ms.wikipedia.org/wiki/Wayang_Kulit

LAMPIRAN

LOG WAWANCARA

Muhammad Dain Bin Othman lahir pada 1952 di Kelantan. Merupakan Tok Dalang dan juga pemilik kepada Galeri Wayang Kulit Asli Melayu Kelantan. Temubual dijalankan di galeri wayang kulit beliau di Tumpat, Kelantan. Temubual itu mengenai pengalaman beliau dalam bidang seni wayang kulit daripada tahun 1980 hingga sekarang.

MASA	SUBJEK	NAMA/TEMPAT/RUJUKAN
BAHAGIAN 1: LATAR BELAKANG PAK DAIN		
0.22	Latar belakang tokoh	<ol style="list-style-type: none">1. Muhammad Dain bin Othman2. Pak Dain3. Kampung Tebakan4. Kampung Morak
1.35	Latar belakang ibu dan bapa tokoh	<ol style="list-style-type: none">1. Othman bin Awang Hamat2. Che Yam binti Che Ishak
2.21	Mula berumah tangga dan latar belakang isteri tokoh.	<ol style="list-style-type: none">1. Fatimah binti Daud2. Kementerian Pelajaran Malaysia3. Kirkby International College4. Cyberjaya, Kuala Lumpur
4.16	Tempat menetap sekarang.	<ol style="list-style-type: none">1. Kampung Morak2. Galeri Wayang Kulit Melayu Tradisional Kelantan3. Kementerian Pelajaran4.
5.35	Latar belakang anak tokoh.	<ol style="list-style-type: none">1. Nasrul Asni bin Muhammad Dain2. Norsiatul Azma binti Muhammad Dain3. Nurshirwan binti Muhammad Dain

		<ol style="list-style-type: none"> 4. Anaresa Binti Muhammad Dain 5. Arni Syarina Binti Muhammad Dain.
7.03	Hobi tokoh.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Gasing Pangkah 2. Gelanggang Seni, Kota Bharu 3. Kuala Lumpur

BAHAGIAN 2: SEJARAH PENDIDIKAN PAK DAIN

8.24	Latar belakang pendidikan tokoh	<ol style="list-style-type: none"> 1. Sekolah Kebangsaan Morak. 2. Sekolah Menengah Kampung Laut. 3. Universiti Teknologi Mara, Jalan Osman. 4. Sekolah Menengah Sultan Abdul Halim, Jitra Kedah. 5. Maktab Latihan Mohd. Khalid, Johor Bharu. 6. Universiti Sains Malaysia 7. Universiti Kebangsaan Malaysia
10.14	Cita-cita dan impian tokoh	<ol style="list-style-type: none"> 1. Doktor Haris 2. Universiti Sains Malaysia

BAHAGIAN 3: PENDAHULUAN WAYANG KULIT

12.14	Definisi wayang kulit	<ol style="list-style-type: none"> 1. Tan Sri.Mubin Sheppard 2. Dr.Amin Sweeney 3. Sri Rama 4. Hanuman
-------	-----------------------	--

15.25	Asal usul wayang kulit	<ol style="list-style-type: none"> 1. India 2. Indonesia 3. Asia Tenggara 4. Jawa 5. Siam 6. Vietnam 7. Turki 8. Thailand 9. Yala, Thailand 10. Mubin Sheppard 11. Patricia Matusky 12. Wayang Gedek 13. Wayang Nang Tanglung 14. Wayang Kulit Melayu Kelantan
20.05	Versi wayang kulit di Malaysia	<ol style="list-style-type: none"> 1. Wayang Melayu 2. Wayang Gedek 3. Wayang Kulit Kelantan 4. Wayang Kulit Melayu Asli. 5. Wayang Jawa
20.50	Waktu wayang kulit dimainkan.	<ol style="list-style-type: none"> 1.
22.10	Pemain yang diperlukan untuk wayang kulit.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Panjak Tujuh Pengantin Lima.
24.30	Tempoh persembahan dan cerita yang dimainkan.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Hikayat Maharaja Rawana

26.00	Alat muzik yang diperlukan untuk wayang kulit.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Gendang. 2. Gedonbak. 3. Serunai. 4. Tetawak atau Gong. 5. Canang. 6. Kesi.
27.00	Penonton bagi wayang kulit.	
27.55	Daya tarikan untuk wayang kulit.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Lawak jenaka. 2. Cerita. 3. Musik. 4. Gambar. 5. Rawana. 6. Gedek Sri Ansun. 7. Wak Long.
31.10	Cerita didalam persembahan wayang kulit.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Cerita Pokok. 2. Cerita Asing. 3. Cerita Sisipan. 4. Cerita Ranting. 5. Hikayat Maharaja Rawana 6. Merong Mahawangsa 7. Indra Bangsawan 8. Parameswara 9. Peperangan Bintang 10. Yatim Perdak 11. Seri Rama
36.14	Bahan untuk membuat 'gambar' wayang kulit.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Kulit kambing. 2. Kulit lembu. 3. Plastik jenama "PP".

38.19	Saiz dan harga bagi 'gambar' wayang kulit dijual.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Saiz M. 2. Saiz Persembahan.
39.30	Proses membuat 'gambar' wayang kulit.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Kulit Belulang
40.15	Perubahan yang menentukan sesuatu 'gambar' wayang kulit.	
41.22	Kos untuk membuat 'gambar' wayang kulit.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Berbeza mengikut watak. 2. Rawana. 3. Sutra Dewi. 4. Seri Rama.
42.08	Kos untuk satu persembahan wayang kulit.	
Bahagian 4 : PENGALAMAN KERJAYA PAK DAIN		
46.47	Dorongan kepada tokoh untuk menceburi dalam wayang kulit.	
47.30	Tahun mula berkecimpung didalam wayang kulit.	

47.49	Halangan-halangan semasa mula berkecimpung.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Dipanggil orang gila 2. Dipanggil Jahil
50.24	Guru yang mengajar ilmu wayang kulit kepada tokoh.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Hamzah Awang Amad 2. Jusoh Hasan 3. Hassan Omar
54.26	Proses untuk belajar bermain wayang kulit.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Menurun
56.14	Kegiatan tokoh melakukan persembahan wayang kulit.	
57.50	Pengganti tokoh melakukan persembahan semasa sibuk.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Jusoh Mamat
57.54	Tokoh bergiat cergas didalam bidang kebudayaan negeri Kelantan.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Badan Seni Budaya Kelantan(BASNIDA) 2. Tarian dan dramatari. 3. Koreografi muzik dan pelakon
59.50	Idola kepada tokoh.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Jusoh Hasan(guru beliau) 2. Tok Awang Lah 3. Sulaiman 4. Tumpat
1.00.52	Tokoh bekerjasama dengan	<ol style="list-style-type: none"> 1. Jusoh Hasan

	guru beliau.	
1.01.39	Persaingan tokoh dari pihak lain.	
1.02.28	Harapan tokoh kepada Tok Dalang yang lain.	
1.02.56	Ahli keluarga yang mewarisi bakat.	1. Sa'ari bin Othman.
1.03.57	Tokoh membahagikan masa untuk wayang kulit dan pekerjaan.	1. Tidak mengganggu. 2. Sibuk dengan kerja.
1.05.14	Tokoh menyatakan menjadi Tok Dalang yang bergraduasi tiada mempunyai masalah.	1. Pemuzik. 2. Alatan.
1.07.16	Galeri tokoh lengkap dengan semua perkara tentang wayang kulit.	1. Sejarah 2. 'Gambar' 3. Peralatan 4. Audio 5. CD 6. VCD
1.08.21	Tokoh tidak mengkomersialkan wayang kulit.	

1.08.39.	Objektif menubuhkan galeri.	1. Untuk masa hadapan.
1.10.30	Tokoh pernah muncul di kaca televisyen dan radio.	<ol style="list-style-type: none"> 1. TV3 2. TV9 3. RTM 4. Majalah 3
BAHAGIAN 5 : WAYANG KULIT PEPERANGAN BINTANG		
1.11.14	Idea untuk membuat wayang kulit Peperangan Bintang	1. Mr.Chuo(Tintoy)
1.13.40	Tiga ciri dominan wayang kulit boleh berubah.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Watak. 2. Bahasa. 3. Suara. 4. Darth Vedar
1.16.54	Watak selain Darth Vedar.	
1.17.03	Sinopsis bagi wayang kulit Peperangan Bintang	1. Episod New Hope
1.17.54	Cabaran semasa membuat wayang kulit Peperangan Bintang	1. Mereka watak.
18.55	Peperangan Bintang tidak	

	memberi pengalaman baru tetapi peningkatan kepada wayang kulit.	
1.19.08	Wayang kulit Peperangan Bintang tidak mencemari wayang kulit asli.	1. Istana Budaya
1.19.44	Harapan untuk projek Peperangan Bintang.	1. Dapat menarik lagi minat generasi muda.
BAHAGIAN 6: GALERI PAK DAIN.		
1.20.31	Nama galeri.	1. Galeri Wayang Kulit Tradisional Melayu Kelantan
1.20.53	Fungsi lain galeri.	
1.22.10	Pameran yang terdapat didalam galeri.	
1.23.44	Pekerja di galeri.	
1.23.59	Sponsor untuk menubuhkan galeri.	1. Kementerian Kebudayaan, Kesenian dan Warisan Malaysia (KEKWA)
1.24.33	Aggaran kos penubuhan galeri.	
1.25.21	Cabaran untuk menubuhkan	1. Buang duit.

	galeri.	2. Ramai mencemuh.
1.27.24	Jawatan tokoh didalam galeri.	
1.28.12	Tahun dan masa galeri beroperasi	
1.28.56	Tiada bayaran dikenakan untuk masuk.	
1.29.47	Tokoh mempunyai dua orang pencinta galeri beliau.	
1.31.24	Pengunjung lain yang datang ke galeri tokoh.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Universiti Teknologi Mara 2. Universiti Utara Malaysia 3. Universiti Sains Malaysia
1.31.47	Harapan daripada penubuhan galeri beliau.	
BAHAGIAN 7 : PENCAPAIAN DAN ANUGERAH		
1.35.18	Tokoh tidak mempunyai sebarang anugerah sepanjang beliau berkarier.	

1.35.44	Perancangan tokoh untuk wayang kulit pada masa hadapan.	
BAHAGIAN 8: SOALAN TAMBAHAN		
1.37.03	Pandangan tokoh tentang wayang kulit yang semakin tidak mendapat sambutan	
1.39.06	Huraian tokoh tentang wayang kulit pada abad 21 ini.	
1.41.20	Pandangan tokoh tentang penurunan jumlah Tok Dalang pada masa kini.	
1.42.54	Pandangan tentang galeri wayang kulit yang bertindak sebagai penyelamat pada masa hadapan .	
1.44.48	Anak didik tokoh sekarang.	
1.45.13	Pandangan tokoh tentang pendidikan Tok Dalang pada masa sekarang.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Europe 2. France 3. America

1.48.29	Pesanan tokoh kepada bakal pewartis dan orang awam.	
---------	---	--

GAMBAR

SOALAN WAWANCARA

Bahagian 1: LATAR BELAKANG TOKOH

1. Boleh Pak Dain cerita serba sedikit tentang maklumat latar belakang seperti nama penuh dengan tarikh lahir?
2. Selain Pak Dain, ada nama samaran lain?
3. Boleh cerita lahir dimana, anak ke berapa?
4. Bagaimana pula dengan latar belakang ibubapa Pak Dain?
5. Bila Pak Dain mendirikan rumah tangga?
6. Dimana Pak Dain tinggal sekarang?
7. Rumah Pak Dain dekat lah dengan galeri?
8. Berapa lama menetap disini?
9. Tinggal dirumah sama?
10. Boleh tahu berapa bilangan cahaya mata?
11. Boleh tahu nama mereka?
12. Apakah hobi Pak Dain pada masa lapang?

BAHAGIAN 2: SEJARAH PENDIDIKAN PAK DAIN

13. Boleh cerita sedikit tentang sejarah pendidikan daripada sekolah rendah ke sekolah menengah?
14. Apakah cita-cita sebenar Pak Dain semasa kecil-kecil dahulu?

BAHAGIAN 3: PENDAHULUAN WAYANG KULIT

15. Boleh terangkan secara ringkas, apa itu wayang kulit?
16. Wayang kulit ini dia berasal dari mana?
17. Di Malaysia, ada berapa versi wayang kulit?

18. Bila sebut tentang wayang kulit ini, bagaimana dengan waktu persembahan? Sebab bayang memerlukan cahaya.
19. Berapa selalunya orang yang diperlukan untuk menjayakan?
20. Berapa selalu tempoh persembahan?
21. .Boleh tahu berapa alat muzik yang digunakan untuk menjayakan satu persembahan?
22. Kebiasaannya, siapa penonton wayang kulit?
23. Wayang kulit ini, apa dia punya daya tarikan sebenarnya?
24. Apakah yang diceritakan dalam persembahan wayang kulit?
25. Apakah material, bahan-bahan yang diperlukan untuk membuat 'gambar'?
26. Berapa satu 'gambar' itu dijual?
27. Bagaimana dengan proses membuat 'gambar'?
28. Apakah yang menentukan corak sesuatu 'gambar'?
29. Berapa kos untuk membuat 'gambar', satu 'gambar'?
30. Itu kos untuk 'gambar', berapa kos untuk satu persembahan?

BAHAGIAN 4: PENGALAMAN KERJAYA PAK DAIN

31. Apakah yang mendorong Pak Dain mencebur dalam persembahan wayang kulit?
32. Boleh cerita sedikit tentang halangan-halangan semasa mula berkecimpung?
33. Belajar dahulu dengan siapa?
34. Bila pertama kali bermain wayang kulit?
35. Dimana biasanya tempat melakukan persembahan?
36. Kalau pasal tokoh yang menjadi idola?
37. Adakah pernah bekerjasama dengan dia?
38. Adakah Pak Dain mempunyai persaingan dari pihak lain?
39. Adakah diantara ahli keluarga yang mewarisi bakat?
40. Bagaimana membahagikan masa kerjaya wayang kulit ini dengan pekerjaan?

41. Apakah cabaran untuk melakukan atau memulakan sesuatu persembahan wayang kulit?
42. Bagaimana Pak Daim mengkomersialkan wayang kulit ?
43. Adakah Pak Daim pernah muncul di kaca tv atau siaran radio?

BAHAGIAN 5: WAYANG KULIT PEPERANGAN BINTANG

44. Boleh cerita sedikit pasal wayang kulit tentang Peperangan Bintang?
45. .Siapa memperkenalkan idea?
46. Boleh cerita sedikit tentang sinopsis Peperangan Bintang?
47. Apakah cabaran semasa membuat wayang kulit peperangan bintang?
48. Adakah ini memberi pengalaman baru kepada Pak Dain?
49. Apakah yang di harap dari projek Peperangan Bintang?

BAHAGIAN 6: GALERI PAK DAIN.

50. Apakah nama galeri ini?
51. Selain berfungsi sebagai mengekalkan dia punya nilai nilai wayang kulit, apa fungsi lain?
52. Apakah yang dipamer dalam galeri?
53. Galeri ini ada pekerja?
54. Adakah cuba mencari sponsor dalam menubuhkan galeri ini?
55. Berapa kos untuk menguruskan galeri ini?
56. Cabaran untuk menubuhkan nya?
57. Jawatan Pak Daim dalam galeri ini?
58. Bilakah waktu operasi galeri?
59. Adakah galeri mendapat sambutan?
60. Adakah galeri ini memerlukan bayaran untuk masuk?
61. Siapa pengunjung yang datang selain pada pelancong?
62. Apakah yang di harap dari penubuhan galeri ini?

BAHAGIAN 7: PENCAPAIAN DAN ANUGERAH

63. Apakah pencapaian dan anugerah Pak Dain?

64. Apakah perancangan Pak Daim dalam bidang wayang kulit ini untuk masa hadapan?

BAHAGIAN 8: SOALAN TAMBAHAN

65. Merempat di halaman sendiri, disisih dan di ketepi, seolah olah tidak diperlukan mungkinkah begitu penilaian yang boleh digunakan bagi menggambarkan nasib wayang kulit sekarang?

66. Dapatkah wayang kulit mempertahankan kewujudannya dan daya tarikannya dalam abad ke 21?

67. Berdasarkan pembacaan kami, dalam artikel yang diterbitkan oleh (Dr) Amin Sweeney, mengatakan jumlah Tok Dalang ini semakin menurun, apakah puncanya?

68. Jika binatang boleh di selamatkan daripada kepupusan dengan membiaknya di habitat atau di zoo, apakah wayang kulit ini memadai dengan hanya pameran di galeri?

69. Adakah Pak Dain mempunyai anak didik?

70. Apakah harapan dan pesanan kepada bakal pewaris serta orang awam?

SURAT PERJANJIAN

UNIVERSITI TEKNOLOGI MARA

Machang, Kelantan

PERJANJIAN MENGENAI SEJARAH LISAN

Syarat-syarat mengenai wawancara yang telah diadakan antara Universiti Teknologi MARA dengan MUHAMMAD DAIN OTHMAN Pada 13/4/2014.

1. Pita rakaman hasil wawancara yang tersebut di atas adalah diserahkan kepada Universiti Teknologi MARA untuk disimpan buat selamanya.
2. Pihak Fakulti Pengurusan Maklumat, Universiti Teknologi MARA akan mengambil apa-apa tindakan yang difikirkan perlu untuk memelihara pita rakaman ini.
3. Pihak Fakulti Pengurusan Maklumat, Universiti Teknologi MARA boleh membuat transkrip pita rakaman dan transkrip-transkrip ini perlu/tidak perlu disemak oleh pengkisah (interviewee).
4. Pita rakaman/transkrip ini akan dibuka kepada semua penyelidik sama ada dari Malaysia atau luar negeri yang bertujuan membuat penyelidikan yang sah tanpa syarat-syarat / dengan syarat: -
Apabila petikan diambil dari pita rakaman/transkrip ini untuk digunakan di dalam penerbitan, tesis di. sumbernya hendaklah diakui oleh penyelidik-penyelidik.
5. Adalah dipersetujui bahawa pita rakaman/transkrip ini akan dibuka kepada penyelidik-penyelidik dalam dan luar negeri mulai dari (tarikh).
Dipersetujui pada oleh kedua pihak yang berkertaan.

.....
Pengkisah (Tokoh)

.....
Dr. Hj. Ghazali Bin Osman,
Ketua Pusat Pengajian,
Fakulti Pengurusan Maklumat
UTM Kelantan.

INDEKS

A

adegan	15
agensi	54
aktivis.....	9
Alat muzik.....	15
Amin Sweeney.....	9, 53, 62, 77
Antropologi Bandar	6, 7
anugerah.....	50, 70, 77
asal	10, 16
<i>audiences</i>	17

B

BASNIDA.....	30, 66
bayaran.....	36, 46, 70, 76
belulang.....	13, 20, 22
budaya.....	25

C

cahaya mata.....	4, 74
cerita asing.....	18, 38
cerita penuh.....	15
cerita ranting.....	18, 19
Che Wa	27, 57
Che Yam binti Che Ishak.....	2, 61

D

dana.....	43, 44, 48
dominan	13, 15, 19, 38, 41, 68

E

episod.....	15, 18, 40
-------------	------------

F

Fatimah binti Daud	2, 3, 61
--------------------------	----------

G

galeri ... 1, 3, 34, 35, 37, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 50, 53, 57, 61, 68, 69, 70, 71, 74, 76, 77	
gambar 8, 13, 17, 20, 21, 22, 23, 31, 34, 37, 40, 42, 65, 75	
Gasing Pangkah	5, 62
Gelanggang Seni	5, 23, 34, 56, 62
<i>graduate</i>	6, 7, 30, 52, 55, 59
guru.....	3, 4, 6, 7, 29, 32, 56, 66, 67

H

halangan.....	26, 66, 75
---------------	------------

harapan.....	32, 50, 56, 57, 77
Hassan Omar Kedai Buluh.....	27
Hikayat Maharaja Wana.....	14
hobi	5, 74

I

Islam.....	27, 53
------------	--------

J

Jawatan.....	45, 70, 76
jenis.....	12, 20, 21, 25, 38

K

<i>Kampung Morak</i>	2, 3, 61
Kampung Tebakan	2, 61
kekangan	31, 53, 55
Kelantan .. 1, 2, 3, 9, 11, 12, 13, 15, 22, 23, 27, 30, 31, 42, 50, 57, 61, 63, 66, 69	
Kirkby International College.....	3, 61
konsep pendalangan	10
kulit kambing	20
kulit lembu	20

L

latihan.....	24, 34, 42, 43, 47
--------------	--------------------

M

Maktab Latihan Mohd. Khalid	6, 62
<i>missionary</i>	10
muzik 10, 13, 15, 17, 28, 29, 31, 32, 38, 40, 42, 43, 47, 53, 59, 64, 66, 75	

O

Othman bin Awang Hamat.....	2, 61
-----------------------------	-------

P

Pak Hamzah	27, 31, 56
panggung.....	9, 13, 18, 29, 43
pemilik	45, 61
pemuzik.....	14, 23, 31, 34, 50, 52, 54, 57
pencen	3
pendalangan	8, 42, 55
pendapatan	53
pendidikan.....	6, 8, 53, 54, 62, 71, 74
peralatan.....	14, 34, 42
permainan tradisional.....	5

persembahan . 8, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 21, 23, 25, 29, 30,
33, 34, 38, 40, 41, 52, 53, 54, 63, 64, 65, 66, 75, 76
PhD.....8
PP20, 65
puppet8

R

reviving52

S

Sekolah Kebangsaan Morak..... 6, 62
Sekolah Menengah Kampung Laut..... 6, 62
Sekolah Menengah Sultan Abdul Halim 6, 62
shadow8, 13, 16, 35, 37, 44, 54, 58
sisipan18, 19
Smart School3
souvenir.....21
SPM 6, 52, 54
Sri Rama 9, 17, 49, 63

Star Wars 18, 38, 40, 41, 54, 55

T

Tintoy..... 37, 40, 68
Tok Dalang.. 18, 19, 32, 33, 49, 52, 53, 54, 59, 61, 67, 71,
77

U

UiTM.....6

W

Wak Long.....17, 64
watak..... 13, 17, 18, 19, 20, 22, 37, 40, 42, 49, 65, 68
wayang kulit.. 1, 2, 7, 8, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20,
21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35,
37, 40, 41, 42, 44, 49, 50, 51, 52, 53, 56, 61, 62, 63,
64, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 74, 75, 76, 77